

MISKOLCZY AMBRUS

Népesség, társadalom és gazdaság a reformkori Erdélyben*

Az 1830-as évek elején Kelet-Európában újabb szakasz nyílt a feudalizmus válságában és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek a 18. század második felétől bontakozó folyamatában. E válság lényegét abban látjuk, hogy a társadalmi-gazdasági munkamegosztás feudális rendje feloldhatatlan ellentmondásba került a modern polgári árutermelésre alapozott társadalmi és gazdasági élet követelményeivel. A nyugat- és a közép-európai iparosodott régiók újra fokozódó mezőgazdasági termékerele, a hazai népességyarapodással bővülő és differenciálódó belső piac felvevőképességének növekedése olyan árutermelésre ösztönzött, ami – a gazdasági élet különböző szektoraiban eltérő súllyal és mértékben – egyrészt a feudális terhek súlyosbodását és a viszonylagos túlnépesedési válsággal küszködő paraszttömegek létfeltételeinek mostohábbá válását vonta maga után, másrészt a polgári fejlődés feltételeit termelte ki, és széles rétegek emelkedését segítette elő. A feudális rendszernek a korszerű árutermelést és az ennek megfelelő társadalmi átrétegződést béklyózó merevsége, a stagnálás és súlyos társadalmi megrázkódtatások, a fejlődés centrumaitól gazdasági és politikai jelentőségben való további lemaradás perspektíváját vetítette előre. E korszak sajátosságainak magyarázatában sokáig elsősorban a fejlődés mozzanatait emeltük ki, ma viszont a kor ellentmondásos jellegét is hangsúlyozzuk; a régi és az új összeszőződését és együttélését, s azt, hogy a létfenntartást biztosító hagyomány és a fejlődést célzó törekvések küzdelmében mennyire tovább élt a múlt. Nem is annyira a gazdasági fejlődés lendülete jellemzi az 1830-as 40-es éveket, hanem inkább a válság okainak felismerése és tudatosítása nyomán, a társadalmi-politikai küzdelmek jellegének a megváltozása. A dunai román fejedelemségekben az 1821-es népi-nemzeti szabadságharc után a nemzeti önállóságra vágyó bojárság már a nyugati liberalizmus eszméit felhasználva akarta az államszervezet modernizálását, és a konspiratív törekvések már polgári jellegű társadalmi reformokat is felvetettek. Magyarországon, amelynek Erdély egykor szerves része volt, pedig a nemesség és a hozzá kapcsolódó értelmiség jelentős erői a politikai élet fórumain is átvették a kezdeményező szerepet, hogy felszámolják a rendszer gerincét jelentő jobbságot, és alkotmányos monarchia formájában biztosítsák a polgári liberális alkotmányosságot.

Egy pillantás a térképre és látható: Erdélyt fekvése, természeti adottságai mennyire elzárták az európai gazdasági forgalomba való bekapcsolódás lehetőségeitől, de ugyanakkor az élet különféle szintjein ezernyi szál fűzte a fejlődésük sajátosságaiban eltérő szomszédos régiókhoz, ahol a változások nagyobb erővel bontakoztak ki. S éppen ez: Erdély elszigeteltsége és kötődései, s ezek jellegének megváltozása, alapvetően határozta meg a népesség, társadalom, gazdaság és művelődés viszonyában jelentkező feszültségeket, melyek egyre bizonytalanabbá tették a társadalmi erőegyensúly-viszonyokat. A változás elkerülhetlensége még az utazóknak szemet szűrő patriarchális idille is rányomta a bélyegét. Hogy az Erdélyt és Magyarországot második hazájának választó Auguste de Gerando t idézzük: „Nem tudtam volna kedvezőbb kort választani, hogy Erdélyt meglátogassam. A múlt emlékei még élnek, a táj megőrizte eredeti jellegét, de nem nehéz kitalálni, hogy el fogja veszíteni.”¹

*Jelen dolgozat egy nagyobb tanulmány első részének három alfejezete.

¹ *Auguste de Gerando*: La Transylvanie et ses habitants. II. Paris, 1845. 271.

1.a. táblázat

*A tényleges népesség növekedése és évi növekedési ütemei Erdélyben (1786–1850/1)**

Év	A megyék és a Részek	%	Székelyföld	%	Szászföld	%	A határőrvidék	%	Összes	%
1786	991 674		168 591		280 721		134 144		1 575 130	
1810	—		—		—		136 134	0,06	—	
1821	—		—		—		146 726	0,68	—	
1830	—		—		—		164 252	1,26	—	
1840	—		—		—		179 908	0,91	—	
1846	—		—		—		191 182	1,01	—	
1850/1	1 243 000		268 000		372 563		187 000		2 074 202	
1786–1850/1		0,35		0,72		0,44		0,51		0,43

*1950/51-re vonatkozóan az összlakosság és a Szászföld népességszámának kivételével becslült adatok. Az 1848–49-es események után a közigazgatást átszervezték.

1.b. táblázat

A népsűrűség változása (lakos/km²)

Év	A megyék és a Részek	Székelyföld	Szászföld	Határőrvidék	Összes
1786	25	15	41	24	25
1850/1	32	24	55	33	33
1850/1	33	27	47		33

1. Népesség és mezőgazdaság

A 18. század végétől a 19. század közepéig (az 1786-ban, 1787-ben és az 1850/51-ben tartott népszámlálások szerint) Erdély lakossága 1/3-dal nőtt, 1,5 millióról 2 fölé, s a népsűrűség elérte a mai 40%-át (1. b. táblázat). (1. a. táblázat). A népességnövekedés évi üteme viszonylag alacsonynak tűnik: 0,43–0,47%-os. De a határőrvidéki népességszám változásai arra utalnak, hogy a növekedés korántsem egyenletes. Az 1820-as évekig jóval alacsonyabb lehetett. Majd a napóleoni háborúk ínségeit, háborús veszteségeit, járványait követő 1817-es nagy éhínség után a növekedés évi üteme megsokszorozódott, és az 1830-as, 40-es években – a természetes szaporulat ismeretében – 0,8–0,9%-ra tehető. S bár a kortársak 1%-ra becsülték (ami azt jelenti, hogy a lakosság egyenletes növekedés esetén 70 év alatt megkétszereződhet), ezt csak egyes régiókban, elsősorban a határőrvidéken és a Székelyföldön érte el (1. b. táblázat). Talán sohasem volt ilyen gyors a népesség gyarapodása. De ha arra gondolunk, hogy a közelmúltban és még napjainkban is jó néhány, ún. fejlődésben lévő országban 2–3%-os az évi népességnövekedési ütem, akkor sem a 19. századi Európa, sem Erdély vonatkozásában nem használjuk a „demográfiai forradalom” terminusát. Mégis joggal tarthatjuk rendkívül magasnak az erdélyi népességnövekedés mértékét, hiszen körülbelül akkora volt, mint az ipari forradalom Angliájában és az 1820–30-as években a modern iparosodás útjára lépő Alsó-Ausztriában és Csehországban.

Erdély demográfiai fejlődése a kelet-európai fejlődés sajátos változata. A kelet-európai demográfiai modell tipikus ismérve, az alacsony – kb. 20 év körüli – házasságkötési kor és a korai házasságkötések gyakorisága Erdélyben is jellemző, bár több regionális eltérés is észlelhető. Mindenesetre, amíg Alsó-Ausztriában e korban évente a 20 év alatti nők a házasságok 6–8%-át és a 24 év alatti

férfiak a 11–13%-át kötötték (vagy Csehországban a statisztikailag kimutatott legfiatalabb női és a férfi korosztály között csak a házasságok 1/5-e jött létre), Erdélyben ez az arány 59–61%, ill. 57–60% körül mozgott.

De a házasságkötési kor a demográfiai magatartásnak csak egyik rekonstruálható jellemzője. A népességnövekedés nem magyarázható az ún. demográfiai átmenet modelljével, amivel a modernizálódás előtti Kelet-Európa vagy általában is az iparosodás küszöbére ért társadalmak népességnövekedését szoktuk jellemezni, miközben egyre több kivételt találunk. Úgy tűnik, sok vonatkozásban Erdély is az. A tranzíció elmélete szerint a születések durva arányszáma (az 1000 főnyi állónépességre eső születések száma) nőtt, a halálásoké pedig csökkent, és így a népmozgalomnak mutatói évről évre mint egy olló kétfelé nyíló szárai távolodtak egymástól. Ilyen jellegű jelenségek Erdélyben csak egyes keleti régiókban érvényesültek.

Az országos átlagot tekintve alig két évtized alatt a születések és a halálások durva arányszámai szinte párhuzamosan mozogtak, és trendjük csak alig észrevehetően lejtett. Az iparosodás feltételei között élő népességek esetében viszont a két mutató erőteljes párhuzamos csökkenése a jellemző. Ugyanakkor Erdélyben a születések durva arányszámai 35–37%, a halálásoké pedig 26–28% körül ingadoztak, olyan alacsony szinten, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb régióiban csak jóval később a századfordulón, vagy Magyarországon a századforduló után.

Joggal gyanakodhatunk adataink, az egyházak által összeállított és Bécsbe küldött népmozgalmi statisztikák megbízhatóságára, tudva és sejtve az anyakönyvezés fogyatékoságait, s nem kerülheti el a figyelmet az sem, hogy a fenti mutatókat csak többszörös torzítás árán számolhatjuk ki, hiszen az évi népességnagyságot, amelyhez a születések és halálások számát viszonyítjuk, éppen a kettő különbsége: a természetes szaporulat alapján tudjuk csak becsülni, alapul véve az 1850–51-es népszámlálás bizonytalan tartott eredményeit. Nem véletlen, hogy az 1850-es évek reprezentatív osztrák statisztikai kézikönyvéből Erdély egy-két alfejezetből kimaradt, mert ezek az erdélyi adatok nem igazolták a szerző, J. Hain egyébként – a birodalom más részéről származó adatok által – bizonyított téziséit, hogy dél és kelet felől észak és nyugat felé mind a születések, mind a halálások száma csökken. Részletkutatások hiánya miatt véglegesen még nem mondhatunk, de ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az erdélyi népmozgalmi adatok később, sokkal tökéletesebb adatfelvételi módszer mellett is hasonló képet tükröznek. A házasságok gyakorisága (10–11%.) pedig reálisnak tekinthető. S bár a hiányos adatközlés a demográfiai mozgás fluktuációját nem tükrözi hűen, mert eltolja a mozgás szintjét, a mozgás irányát nem változtatja meg lényegesen.

Ha többé-kevésbé reálisnak fogadjuk el a népmozgalmi adatokat, akkor egy fizikailag viszonylag egészséges népesség képe tárul elénk. Míg a 18. századi Franciaországban két gyerekből csak egy lépte túl a húszéves életkort, és az átlagos életkor 25 körül mozgott, Erdélyben három gyerek közül kettő lépte át huszadik életévét, és az átlagos életkor 30 körül volt, bár volt, aki 37-et számított, s a korabeli statisztikusok mindig többre becsülték az erdélyi átlagéletkort, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban élő népesség átlagéletkorát. Ennek oka a rendkívül alacsonynak tűnő csecsemőhalálózás, ami egyben a korabeli statisztikák leginkább megkérdőjelezhető adata. Hiszen míg a birodalom fejlett tartományaiban az 1 éves életkorig bekövetkező halálások az összes halálások egyharmadánál többet tette ki, Erdélyben még egyötödét sem.

A kortársak viszont kevesebbet kételkedtek, s mindezt a hegyvidék egészséges életkörülményeivel magyarázták, s nem is mindig vették észre, hogy a járványok elmaradásának és a himlőoltásnak milyen nagy szerepe volt abban, hogy országos szinten a halálások száma sohasem haladta meg a születésekét. A kolera csak kétszer pusztított. 1830-ban mintegy 3–4 ezer áldozatot szedett, 1836-ban pedig mintegy 14 ezret, ez utóbbi alkalommal a kolerának tudható be a katonai határvidéken a halálások egyharmada, a megyékben és a székeken kb. egyötöde. De úgy látszik, a század elején nem hiába rendelte el a kancellária, hogy a pap gyermekgyilkosként jegyezze be azt a szülőt, akinek a gyermeke himlőben leli halálát, és nem kapott himlőoltást. Jellemző, hogy a viszonyokat jól ismerő Benigni, főhadparancsnoksági titkár, a határvidékről szóló könyve első – 1816-os – kiadásában sózt sem ejtett az oltásról, míg az 1834-es második kiadásban az oltásnak tulajdonította a népszaporulat növekedését. A 40-es években a himlőoltások száma ugyan már meghaladta a születések számának felét, a kortársak mégis inkább azt tették szóvá, hogy viszonylag magas a himlőben elhalálozottak száma: a halálások 3–6%-a. S hogy mit jelentett az orvosi szolgálat, azt talán mutatja az a rendkívüli hév, amellyel Udvarhelyszék országgyűlési követei a hivatásának megfelelően képtelen orvos eltávolítását

követelték, hangoztatva, hogy miatta 95 000 ember „vesztőpadra vagyon kárhozta”², s valóban a himlő okozta elhalálozások aránya ott volt a legmagasabb.

Az 1830–40-es évek legsúlyosabb gazdasági kérdése az lett, hogy a viszonylag alacsony népsűrűség ellenére az agrártermelés egyre kevésbé tudott lépést tartani a népességnövekedéssel. Az 1830-as évekre már véget ért a földművelés térhódítása az állattenyésztés rovására, s alighanem joggal feltételezhetjük, hogy 1848-ig az eke alá fogott területek száma sem nőtt jelentősebb mértékben. Jellemző, hogy a kolozsvári guberniumi számvevőség birodalmi statisztikai kiadvány részére két évtizeden keresztül ugyanazokat az adatokat küldte fel Bécsbe az adóköteles föld kiterjedéséről, nem is véve a fáradságot a kisebb módosulások feltüntetésére. S a lustaságot mentse, hogy az adóösszeírásokat, ha nem is teljességgel kétes értékű, de kétértelmű forrásoknak tartjuk ma is, s fenntartások hangsúlyozása nélküli megszólaltatásukhoz regionális szintű részletkutatókat is szükség lenne, s többet tudnunk az adatfelvétel sajátosságairól. Az 1850-es években készült kataszteri felmérés ugyanis 1 millió kataszteri hold szántóval többet mutat ki, mint amennyit most már a nemesi földeket is magukba foglaló, többnyire bevállásokra támaszkodó adóösszeírások alapján feltételeztek. Kérdés, hogy ez az eltérés a sokat emlegetett földeltitkolásnak tulajdonítható, adócsalásnak vagy pedig annak, hogy ugyanazokat az adóköteles földeket most már gondosabban és szakszerűen mérték fel. Nyilván mindkét tényezővel számolni kell. Mégis, ha az 1770-es évektől 1850-ig áttekintjük az adóösszeírásokat, úgy véljük, hogy az adóköteles földek kimutatása a szántók kiterjesztésének növekedésében több vonatkozásban is tükrözi a változás mértékét. A megyék és a székely székelyek esetében kétségtelenül nagyobb arányú földeltitkolással kell számolnunk, de megbízhatóbbnak tarthatjuk a szászföldi és a határőrvidéki adatokat, különösen az utóbbiakat, hiszen a határőrök adómentessége miatt a földeltitkolásnak nem sok értelme volt, s a katonai hatóságok nyilván pontosabban hajtották végre az összeírásokat (2. táblázat).

De jellemző a stagnáló viszonyokra az is, hogy Benigni határőrvidékről szóló könyvének 1816-os első és 1834-es második kiadásában egyforma gabonamennyiséggel számolt, amikor az egy főre eső termést próbálta becsülni, s míg 1813-ban 215 kg jutott egy főre, 17 év múlva már 10%-kal kevesebb. 1830-tól 1847-ig pedig ugyancsak a határőrvidéken az egy főre jutó gabonatermés is több mint 10%-kal esett. S míg 1821-ben 0,81 hold szántó (1 hold = 1600 ö) jutott egy főre, 1846-ban 0,64, miközben az ekék száma sem nőtt gyorsabban, mint a lakosság. Stagnált az állatállomány létszáma is, kivéve a juhokét, sőt az 1828-as évek után a juhállomány még nőtt is, amire annál is inkább szükség volt, mert az öltözködés alapanyagát a gyapjú jelentette. A határőrvidéken a juhok száma valamivel még mindig meghaladta a lakosságét is, de ezt ott és egész Erdély számára csak transzhumálással lehetett biztosítani, úgy, hogy a juhállomány felét-kétharmadát a Kárpátokon túl legeltették. Így az itthon legeltetett adóköteles – tehát a nem birtokos nemesi tulajdonban lévő – juhok száma a 18. század közepétől állandóan csökkent, az 1840-es években már csak 200 000 körül ingadozott és a Kárpátokon túli legelőre hajtott juhállomány nagysága nőtt, és olykor meghaladta a milliót. A 2 milliós összállományból kb. 300 000 lehetett az 1848 előtt nem adózó birtokos nemesség juhállománya.

Erdély földje csak jó termés esetén tudta kielégíteni a lakosság szükségletét. Ha közepes lett a termés, akkor az igényeknek már „legalább egyötödét kellett dél-magyarországi és havasalföldi gabonával fedezni”³.

Közben a termés alakulásától függően ún. régi típusú válságok is éreztették hatásukat. Rossz termés nyomán felszöktek a gabonaárak, az agrárlakosság zömének vásárlóereje csökkent, és az iparos meg a kereskedő is felemelte a cikkeinek árát, hogy ellensúlyozni tudja a kereslet csökkenése miatt megcsappant nyereségét, miközben a piac beszűkülése őket is sújtotta. A „csendes évek” lassú áremelkedése is egy ilyen megrázkódtatással ért véget, amikor 1830 végén egyik hétről a másikra megkétszereződtek a gabonaárak. S talán ez a válság volt az 1817-et követő legsúlyosabb. De Erdély népeinek szerencséjére a kolera és a rossz termés nem jelentkezett többé együtt. Sőt 1836-ban a kolera mellett rekordtermés volt. 1833–34-ben és az évtized végén sikerült kivédeni a rossz termés miatt fenyegető éhínséget úgy, hogy a szomszéd dunai fejedelemségekből és Magyarországról a szokásosnál

² Beszédtár. Záradékul az 1841/2-dik/sic! országyűlési jegyzőkönyvhöz. Szerk. Hajnik Károly. III. Pest, 248.

³ E. A. Bielz; Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Hermannstadt, 1857. 257.

2. táblázat

*Az erdélyi adóköteles lakosság és a határország szántóföldjeinek kiterjedése és növekedése az adóösszeírások szerint (1772–1851)
(mértékegység: katasztrális hold)**

Év	Megyék, Részek és a Székelyföld		Szászföld		Határőrvidék	
	kh	%	kh	%	kh	%
1772	391 744	100	170 989	100	100 997	100
1791	441 571	112,71	214 471	125,42	–	–
1796	429 665	109,68	215 411	125,97	–	–
1804	–	–	–	–	122 779	121,56
1812	431 114	110,04	223 162	132,51	–	–
1813	–	–	–	–	120 493	119,30
1821	–	–	–	–	119 377	118,19
1828	445 757	113,78	239 642	140,15	–	–
1830	–	–	–	–	123 410	122,19
1847	–	–	–	–	123 865	122 64
1848	450 015	114,87	243 336	142,31	–	–
1851**	1 093 288					
1851–						
1853***	2 163 063					

*1791-től 1851-ig köbőlől (azaz férőjűségből) katasztrális holdra átszámítva (2 köből = 1 hold = 1600 □öl)

**1851-ben már köztelherivelés alapján.

***Kataszteri felmérés szerint és nem bevallás alapján mint az adóösszeírások esetében.

több gabonát hoztak be. S lassan az adóhátralékokból is viszonylag elég sokat sikerült behajtani egészen a 40-es évek közepéig, amikor a búzatermés oly csekély lett, „hogy felit vissza kelle vetni ismét a jövődőre”⁴. De amikor 1847-ben Európa-szerte éhínség fenyegetett, Erdélyben a természetsökkenés mégsem okozott éhínséget, az adót sokhelyt nem lehetett beszédni, de hogy a nagyobb válságot megelőzzék, csak a pálinkafőzést kellett betiltani és azt, hogy magyarországi kereskedők túl sok gabonát vásároljanak. Eddig többnyire magyarországi gabonával sikerült úrrá lenni a nehézségeken, most viszont a súlyosabb magyarországi válság sújtotta a gabonatermelésre nem alkalmas erdélyi területeket is, főleg a román lakosságú Zarándot.

Nem tudunk olyan megrázkódtatásszerű válságról, mint az 1790-es vagy az 1810-es évek válságai. De ezek emléke még élt. „Egy terméketlen esztendő, szárazság vagy esőzés elegendő arra, hogy a köznép, minden élelem-tárából kifogyva, vándorlással keresse száraz kenyere” – írja egy kortárs a harmincas években⁵. S még az 1850-es években is a topánfalviak az Érchegeység népét fenyegető veszélyek érzékeltetésére azt hangoztatták, „egy terméketlen év Magyarországon és egy közepes Erdélyben a halál kegyetlenségét tudja a fejünkre hozni”, mint 1817-ben.⁶ Ha pedig az időjárás tönkreteszti – az összes művelés alatti szántók egyharmadába vetett – kukoricatermést, „1 millió oláhságnak veszett el kenyere”, és „hazánkban egy sereg proletárius drágácska esztendőben

⁴ *Kövény László*: Erdélyország statisztikája. I. Kolozsvár, 1847. 112.

⁵ *Hodor Károly*: Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837. 360.

⁶ Topánfalvi parasztok és bányászok N. Corches által szerkesztett, 22 aláírással és kézjeggyel ellátott beadványa Wohlgemuth katonai kormányzóhoz. OL, Militär- und Zivilgouvernement, Statthaltereien in Siebengürgen. 1852. 115. 55.

koldulásra van mindjárt kárhozthatva” – olvasható a fentiekhez hasonló tragikus képet festő, 1848-ban megjelent statisztikai kézikönyvben.⁷ A válságtól való félelem tehát tartósabb élménynek bizonyult, mint maguk a válságok. A termelés és a termelékenység stagnálása növelte a népesség és a gazdaság közötti feszültséget, és a kettő közötti egyensúly egyre labilisabbnak tűnt, s egyre inkább felborulással fenyegetett, de a kortársak tudatában talán még inkább, mint a valóságban.

Az erdélyi társadalomnak válaszolnia kellett a ránehezedő nyomásra, hogy amennyire lehet, megkísérelje létfeltételeit azonos szinten tartani és tökéletesíteni.

Az alkalmazkodás egyik módja a családalapítás idejének megválasztása volt, amit korszakunkban már kialakult szokásrendszer szabályozott. A házasságkötések többségére év végén és a farsang időszakában került sor. S mint minden agrártársadalomban, Erdélyben is jó gabona- és bortermést és a kedvező áralakulást több házasság követett, mint rosszat, amint ez még az egyházak által beküldött népmozgalmi statisztikák adataihoz fűzött magyarázatokban is olvasható.

Láttuk, korai házasságkötési életkor jellemezte az ország lakóinak abszolút többségét. Volt olyan vidék, ahol állítólag 30 éves nagyapák sem mentek ritkaságszámba a román lakosság körében. De meglepő módon a szászok is a korai házasságkötésre hajlottak. 1847-ben például a lutheránusoknál, akiknek többsége szász volt, a házasságkötések több mint felét 20 év alatti nők és 24 év alatti férfiak kötötték, a római katolikusoknál viszont csak egyharmadát és összerdélyi viszonylatban kb. 60%-át. De éles választóvonalak húzódtak e tekintetben az egyes földrajzi régiók és a társadalmi rétegek között. Korabeli tapasztalat szerint a vagyonosabb parasztság nem szaporodott olyan gyorsan, mint a szegény. A szász jómódú parasztság körében „a kétgyermekrendszer”, a születéskorlátozás a korai házasságot ellensúlyozó rendszerré vált, hogy a föld ne aprózódjék fel az örökösök között.

A nyers születési arányszám viszonylagos alacsonyágából és a nyers házasságkötési arányszám magasságából arra következtethetünk, hogy a románság is születéskorlátozással védekezett, hacsak a nők termékenysége nem volt az átlagosnál alacsonyabb, vagy a gyermekhalálozás nem került be az anyakönyvbe. A határvidéki példa alapján úgy látjuk, hogy az ország északi részén egyes régiókban mintha inkább a malthusianus magatartásforma érvényesült volna, a késői, ill. a viszonylag későbbi házasságkötések gyakorlata, jóval kisebb mértékben a naszói románoknál, mint a csiki székelyeknél. S ez utóbbiak a születéskorlátozást sem ismerhették, előfordult egy-két olyan esztendő is, amikor a születési arányszám elérte a 70‰-et, szemben a háromszékiek 40–50‰, és a másik két román határhozrendbeli lakosság 30–40‰ között mozgó születési arányszámával. Általában a székely nemesség zöme is a házasság későbbre halasztásával próbált védekezni a birtokaprózódás ellen. S míg az általános gyakorlatnak azt tartották a kortársak, hogy az újházások egy ideig a szülők portáján éltek, vagy a Szászföldön önálló telekhez jutottak, a székelyföldi nemesek inkább akkor házasodtak, ha kivehették részüket az apai örökségből. Így aztán nem utolsósorban a késői házasságkötéseknek tulajdonították a sok törvénytelen születést. A háromszéki határőrvidéki lakosság körében több volt a korai házasság, mint Csikban, mégis (18 év átlagát tekintve) minden 18. születés törvénytelen volt, míg északabbra a buzgó katolikus és minden nagyobb város mozgásterétől távol élő csiki lakosság körében csak minden 35. Ugyanekkor az északi, többségében görög katolikus naszói határfalvakban minden 20., míg a déli Kárpátok szomszédságában csak minden 158., ez talán próbaházasságoknak, a rendkívül korai házasságkötési kornak vagy annak tulajdonítható, hogy itt az ortodoxia nem ismerte a törvénytelen gyermek fogalmát: vagy a faluközösség kötelezte a férfit, hogy vegye feleségül a leányanyát, vagy maga a közösség fogadta örökbe a törvénytelen gyermeket, mint arra az Érchegeységben is volt példa.

Úgy tűnik, hogy a létfeltételek változásának súlya alatt magában a családszervezetben is lényeges változások mentek végbe. 1831-től 1847-ig csökkent az adózó családfők száma (3. táblázat), miközben a népesség viszonylag gyorsan nőtt. Miután évente a kivándorlók száma 50 körül mozgott, az adózó családfők csökkenésének a legvalószínűbb magyarázata: a családok felduzzadása. Ha a két időpontban az összlakosság mintegy 90%-át az adózó családfők számához viszonyítjuk, akkor az derül ki, hogy az átlagos családnagyság majdnem egy fővel emelkedett. S ha a népmozgalom sajátosságainak magyarázatában a regionális különbségekre esett a hangsúly, akkor most a családnagyság változásának magyarázatában társadalmi tényezők is előtérbe kerülnek. A nemesi családfők száma alig csökkent, annál inkább a jobbgyóké és a zselléréké, sokkal enyhébben a polgároké, országszerte nem emelkedett

⁷ Kóváry: i. m. 114., 161.

3. táblázat
Adózó családok (családfők és özvegyek) megoszlása Erdélyben (a határvidék nélkül)

	Megyék, Részek Fogaraszvidék		Székelyföld		Taxalista helységek (megyei és székely- földi városok)		Szászföld		Összes		%	%
	1831	1847	1831	1847	1831	1847	1831	1847	1831	1847	1831	1847
Egytelkes nemések, bojárok	8 871	8 321	3 850	3 912	–	–	–	–	12 721	12 233	3,91	4,00
Polgárok (akik városi díjat fizetnek)	2 834	2 100	235	81	3381	2516	6 496	5 762	12 947	10 549	3,98	3,45
Székely lófők és gyalogok	–	9	10 361	9 624	–	–	–	–	10 361	9 633	3,18	3,15
Libertinusok/szabad- parasztok/	6 412	6 441	943	1 082	3843	5339	68 306	72 973	79 504	85 835	24,45	28,12
Jobbágyok szabadok	102 424	94 280	13 226	13 891	238	32	13 604	14 909	129 492	123 112	39,82	40,33
Zsellérek	47 514	30 276	7 511	6 962	55	78	4 073	5 011	59 153	42 017	18,19	13,76
Sóvágók	611	740	58	61	–	–	–	–	669	801	0,20	0,26
Hajósok	352	76	–	–	14	4	36	21	402	101	0,12	0,03
Bányászok	8 229	8 719	125	221	–	–	340	484	8 764	9 424	2,69	3,08
Örmények	168	185	352	419	41	–	–	–	561	604	0,17	0,19
Bolgárok	13	6	–	–	–	–	–	–	13	6	–	–
Görögök	–	–	–	–	–	–	44	11	44	11	–	–
„Újparasztok” (cigányok)	3 420	2 639	1 094	1 080	309	334	4 674	5 143	9 497	9 196	2,92	3,01
Aranyosók	146	97	77	58	46	–	–	75	269	230	0,08	0,07
Zsidók	585	1 188	82	82	103	185	2	4	718	1 459	0,22	0,47

csak a szabadparasztoké és a polgárok kivételével a szászföldi adózóké. Tehát azoknak a rétegeknek az esetében, amelyekre nagyobb nyomás nehezedett, a családnagyság megnőtt. Az általános szokás amúgy is az volt, hogy a fiatal házások egy ideig valamelyik szülőnél laktak, s most úgy tűnik, ott is ragadtak, nem tudtak teljesen önálló háztartást alapítani. De ugyanakkor későbbi néprajzi leírások tudósításai alapján azt is feltételezhetjük, hogy földművelésre rendkívül mostoha feltételeket nyújtó és ezért nagyobb munkaerőfordítást igénylő egyes vidékeken a feudális függőségben élő családok házközösségekbe tömörültek, megosztva a munka terhet, hogy megbirkózhassanak a létfenntartás gondjaival. Doboka megyében például az 1830-as években egy házra és egy családra 8–9 fő jutott. Zaránd megyében előfordult, hogy 15-en laktak az egyszobás házban, és 1847-ben a kétezer segélyre szoruló család átlagos nagysága szinte elérte a nyolc főt.

Szászföldön viszont a 18. század vége óta csökkent az átlagos családnagyság, a 40-es években négy fő körül mozgott, de Nagysinkszékben például a hármat sem érte el, és ugyanott a cigányoké is csak három és fél volt.

A kutatások mai állása alapján azt is csak sejteni lehet, hogy sok esetben több család együttélése csupán formális volt, s csak az adóterhek könnyítése érdekében nyilvánították magukat egy családnak, miközben külön háztartásban éltek, külön gazdálkodtak a jogilag nem, de a valóságban megosztott „örökségen” vagy telken. Székelyföldön például a korabeli népességösszeírások szerint több mint hét fő jutott egy házra és egy családra. Ugyanakkor a határőrvidék példája azt mutatja, hogy a nemesi-szabadparaszti állású, vagy erre a helyzetre és életformára törő lakosság szívesebben élt a kiscsaládi keretek között.

A határőrvidéken a katonai igazgatás adminisztratív eszközökkel próbálta meghonosítani a dél-magyarországi szláv zadruga rendszert, hogy a lakosság jobban bírja a katonáskodás terheit. Az egy házszám alatt élőket egy családnak tekintette még akkor is, ha az udvaron két házban éltek, és földjüket is külön művelték. A családok különválását nem engedte, és a családfő pater familiaris hatalmát igyekezett megszilárdítani. Ez a rendszer a mostoha létfeltételek ellenére sem tudott erősebb gyökeret eresztetni. Volt példa a harmonikus nagycsaládi együttélésre. De jellemző, hogy a 40-es években, amikor a naszódai falvak küldöttei egy elaborátumot dolgoztak ki létük javításának módozatairól, noha szóvá tették, hogy a nyári időszakban nem áll elég munkaerő a családfő rendelkezésére, és így hallgatólagosan elismerték a nagycsalád gazdasági előnyeit, mégis ez ellen a rendszer ellen nyilatkoztak, és a testvérek anyósok, vejek, apósok, menyek gyerekek és felnőttek állandó torzsalkodásaira hivatkoztak. Talán ezekből a tapasztalatokból is merített a beszercei születésű Andrei Mureșan, a román nemzeti ébredés ihletett költője, amikor 1848. júliusában azt hangsúlyozta gyermeknevelési kézikönyvében, hogy a gyermekek „régii és maradi előítélet folytán több szenvedésre vannak ítélve, mint az amerikai rabszolgák” és a háziállatok⁸. A naszódiaiak azt is hangoztatták, hogy éppen a nagycsaládi együttélésekből fakadó feszültségek miatt nem tudják jól megszervezni a közös munkát, ugyanakkor a családfő elhalálása után a pater familiarisnak kinevezett legidősebb testvér a többi rováására gyarapodik. Az együttélés pedig gyakran csak formális. A régebbi, általuk szásznak nevezett gazdálkodási rend, tehát a kiscsaládok önállóságának visszaállítását követelték. S bár a katonai igazgatás ragaszkodott a házközösségi rendszerhez, volt olyan magasabb rangú tiszt, aki a kiscsaládok gazdasági önállóságában a hatékonyabb gazdálkodásra való serkentőerőt látta.

Ilyen körülmények között az esetek többségében a határőrvidéki családnagyság emelkedése – 1810-től 1847-ig 6-ról 10 főre, a székely huszároknál pedig, ahol a felszerelés jóval költségesebb volt, 9-ről 16-ra – nem tükröz egyértelműen valóságos folyamatot, abban az értelemben, hogy nem annyira a közös munkaerőgazdálkodásra alapozott nagycsaládos csalárendszer térhódítását jelzi, hanem inkább az elégedetlenség fokozódását.

2. Az agrártársadalom rétegződése és az agrártermelés válsága.

Az urbanizáció

Mindkét népességmagatartási stratégia – a nagycsaládba, ill. a házközösségbe tömörülés és a kiscsaládhoz való ragaszkodás – a közösségeken belüli további társadalmi rétegződés megelőzését célozta, s ugyanakkor a társadalmi szerkezet megmerevedésének volt a következménye. Ezért a két

⁸ Andrei Muresan: Icoana creșterii rele. Brașov, 1848. VIII.

4. táblázat

Birtokos jobbágy- és zsellérháztartások megoszlása a nemesi birtokosok és testületek között

Jobbágy- és zsellérháztartások száma	Nemesi birtokosok száma		Testületek	Összes	
	Nemesek	Arisztokraták			
1	604	2	1	607	16,99
2	396	1	1	398	11,13
3	281	1	3	285	7,91
4	202	1	1	204	5,69
5	160	3	1	164	4,57
6–10	480	11	5	496	13,77
11–50	886	75	10	971	26,95
51–100	158	72	6	236	6,45
101–500	80	112	6	198	5,38
501–1000	2	24	4	30	0,70
1001–	–	14	7	21	0,39
Összes	3249	316	45	3610	100

stratégia érvényesülése, s még inkább az, ha érvényesítése elé súlyosabb akadályok gördültek, nem annyira csökkentette, hanem inkább lefojtotta és növelte a feszültségeket, elősegítve az energiák halmozódását, amelyek elszabadulása a feudális rendszer adott formáját pusztulással fenyegette.

Paradox módon a feszültségeket legalább annyira fokozták a termésválságok, mint az 1830-as éveknek az a jele, hogy már nem jártak együtt súlyos járványokkal és nem csaptak át éhínségbe. Egykor ezek tettek tönkre családokat, és adtak alkalmat arra, hogy néhányan kereskedéssel-spekulációval meggazdagodhassanak, nem is beszélve a nagyobb tartalékkal rendelkező parasztgazdákról vagy a földesúrról. Jellemző, hogy a kortársak a 40-es években is még gyakran a századeleji megrázkódtatásoknak tulajdonították a falun belüli nagyobb különbségek kialakulását, a „luxus” terjedését, aminek velejárójaként a Szászföldön „már vannak falvak, ahol a parasztok [nyilván a jómóduak] egymást urazzák”.⁹ Ahogy viszont ezek a megrázkódtatásszerű válságok elmaradtak, a rétegződésben, ill. a társadalmi helyzet biztosításában egyre nagyobb szerepet kapott a termelői tevékenység sikeressége, ami a gazdasági feltételek – a piacörzet adottságai és a piaci felvevőképesség konjunkturális változásai – mellett elsősorban attól függött, hogy a feudális szolgáltatások és az adóterhek milyen súllyal nehezédtek a falura és a családra.

Ilyen körülmények között a lakosságnak szinte felét kitevő szabadparasztság és a kisenemesség jobban élhetett helyzete előnyeivel. De míg a szabadparasztság a jobb és termékenyebb területeken élt – nem véletlen, hogy a Szászföldön a legnagyobb a népsűrűség –, a kisenemesség – és az sem véletlen – többnyire a földművelés szempontjából rosszabb adottságú területeken tudta őrizni szabadságait és kiváltságait, még akkor is, ha állami adót kellett fizetnie, vagy kisebb mértékben, határári szolgálatra kötelezték. A kisenemesi társadalom is rendkívül tagolt. „Ezrek vannak ilyen nemesek, kik nyomorultabbak a parasztnál” és némelyiknek „alig van hagymája, hogy megegye” – hangoztatta az 1841–43-as reformdiétán a nemesség előjogait a neveltségességig védelmező Cserey Miklós.¹⁰ Az összes adófizető családnak mintegy 7-8%-át kitevő 21–22 ezer kisenemesi család közül csak 3–4% rendelkezett egy jobbágygal (4. táblázat). De már a korszerűbb, a robotmunka hátrányaitól mentes egyéni gazdálkodásra való buzdításként is hangsúlyozta az egyik tollforgató gazdatiszt: „sok földesúr csak csodálkozott, hogy a jobbágygal nem bíró nemesnek, aki maga arat, kisebb kévből álló keresztje

⁹Stephan Ludwig Roth: Der Geldmangel und die Verarmung in Siebenbürgen, besonders unter den Sachsen. In: Gesammelte Schriften und Briefe. hg. Otto Folberth. IV. Berlin, 1970. 386.

¹⁰Beszédvár III. 106.

5. táblázat
A művelés alatt álló földek és az állatállomány megoszlása Nagysinkszék szász és román lakossága között

Népesség és adótárgyai	1713		1846		1713		1846	
	szász	román	szász	román*	szász %	román %	szász %	román*
Családok száma	1450	450	—	—	76,72	23,68	—	—
Népesség létszáma	—	—	12 909	7 480	—	—	56,43	32,71
Ló és szarvasmarha	6575	1494	14 109	4 123	82,48	17,52	77,38	22,00
Juh és kecske	2278	2909	2 480	2 708	43,91	56,09	46,41	53,00
Sertés	6688	1093	1 342	559	85,95	16,05	70,59	29,00
Szántóföld (köből)	—	—	29 594	10 048	—	—	74,65	33,00
Rét, kaszáló (szekér)	—	—	24 007	8 186	—	—	74,57	25,00
Szőlő (veder)	—	—	58 073	5 100	—	—	91,92	8,00

*Az összeírásban az adótárgyak kimutatásánál a románok és a cigányok egy rovatban szerepelnek, ez utóbbiak a lakosság 11%-t tették ki, de – újabban előkerült kontrollforrások szerint – adóköteles földekkel aligha rendelkeztek, legfeljebb néhány állattal.

többet ereszt.”¹ Doboka megyében pedig „az oláh nemesek munkások, pazar fény megvetői, házi körük egyszerű, vagyonukat kevélyen tudatni főbb tulajdonságuk, több nyomon vetkezik le nemzeti sajátosságukat,”² azáltal, hogy a jobbágyi átlag életszint felé emelkedtek. A kisnemesi gazdaság mértékére jellemző, hogy a Székelyföldön hat ökrös lófő néhány holdnyi földdel már jómódúnak számított, s volt, aki családjá sorsát annyira biztonsággal érezte, hogy fiai közül egyet sem küldött a kollégiumba tanulni, mert „megél úgy is, habár nem tekereg is a kollégiumba” – mint azt mondani szokták.³ Marosvásárhelytől nem messze a Nyárad mentén a 6 ökrös nemes gazda a középnemesek, szolgabírók, nyugalmazott katonatisztek világában már tekintélynek örvendett.

A Szászföldön pedig, ahol az egyetlen feudális szolgáltatás a tized volt, a szász földműves és a román pásztor még mindig emlegetett ellentéte a kiegyenlítődé felé haladt. A transzhumálás következtében valóban elmélyült a regionális munkamegosztás, de egy régió belül a jómódú román a szászhoz hasonlóképpen gazdálkodott és élt, többszobás kőházat építtetett, és hasonló viseletet öltött. A globális adatok azonban még tükrözik az etnoszociális munkamegosztás körvonalait. Így például Nagysinkszékben a szász és román lakosság között a föld és az állatállomány olyan arányokban oszlott meg a polgári forradalom küszöbén is, mint a 18. század második évtizedében, s a legszembevetőbb változás a románság számbeli térhódítása (5. táblázat). S míg a szászok elsősorban a földműveléssel foglalkoztak, a románoknak nagyobb szerep jutott az állattenyésztésben. Így például Nagysinkszékben 1846-ban a lakosság 56%-a szász volt és 33%-a román, de míg, egy szászra 1,15 hold szántó, egy románra csak kétharmad annyit jutott. Hasonló volt az arány az igavonó állatok megoszlásában is (0,72 és 0,32), ezzel szemben három románra 1 juh jutott, s a szászok juhállománya viszonylag olyan kicsi volt, hogy 6 főre esett egy juh. A gazdasági pangás annyira rányomta bélyegét a kortársak szemléletére, hogy a 40-es években megjelent, a pénzügyről és az elszegényedésről szóló könyv szerzője, Stephan Ludwig Roth a románok emelkedését csak a szászok sülyedésének eredményeként tudta elképzelni.

De ahogy az éhínség veszélye a kortársak tudatában fenyegetőbbnek bizonyult, mint a valóságban, ugyanúgy eltúlozták az elszegényedés és a társadalmi különbségek elmélyülésének tendenciáját,

¹ Horváth József: Bírálat és némely ragasztvány az iker Magyarhon nemzeti 1837-k évi Trattner és Károlyi kalendáriumára. Kolozsvár, 183. 97.

² Hódor: i. m. 499.

³ Etédi Gedő János: Gazdasági vázlatok Udvarhelyszékről. Magyar Gazda, 1843. 96. sz.

a szakirodalomban jelentős földnélküli rétegekről is szó esett. Valóban találunk 15-30, sőt 50 holddal rendelkező jobbágycsaládokat, amelyeknek még 6 ökre, több tehene és 50–100 juha volt. Ugyanakkor a föld és állatállomány nélküli nincstelen parasztok, akiket a falusi agrárproletariátus elődeinek lehetne tekinteni, ugyancsak az agrárlakosság nagyon csekély töredékét teheték ki, hacsak nem gondolunk a koldusok viszonylag népes seregére, arra, hogy „minden 300 főnek 1 koldust kell élelmeznie”¹⁴ (minden 200-nak egy értelmiségit és sorkatonát.) Az erdélyi árutermelés mostoha feltételei miatt ugyanis „napszámokra kevés szükség vagyon”¹⁵, a népességnövekedés pedig nem érte el azt a mértéket, hogy az agrártársadalom nincstelen tömegeket vetett volna ki magából. Így aztán „többnyire minden embernek van birtoka”¹⁶ azaz olyan földeket vehetett használatba, melyek termésének legjava őt illette. Igaz, hogy a feudális függésben élők 15–20%-a (kb. 30–35 ezer család, az 1847-es adóösszeírás szerint szinte 22 ezer) majorsági zsellér, kurialista, szerződéses jobbágy volt, akik állami adótól mentesen munka és földjradék ellenében földesúri tulajdonban álló földet művelhettek. Létük mindenekelőtt politikai és társadalompolitikai problémát jelentett, hiszen ha eltörlik a feudális birtoklási viszonyokat, és polgári tulajdonviszonyok lépnek életbe, akkor föld nélkül szabadulnának fel, és továbbra is csak szolgáltatások fejében juthatnának földhöz.

A jobbágytársadalom tagoltságának mélységét az 1847-es úrbéri törvény előírásával szokták érzékeltetni. Ezek szerint egy család létét optimális módon biztosító birtok nagysága az első osztályba sorolt jó minőségű földekkel rendelkező falvakban 4–10 kat. hold (1600 ööl) szántó és 2–4 hold kaszáló, a terméketlen vidékeken pedig 7–14 hold szántó és 4–6 hold kaszáló. S mindez annyiban reálisnak is tűnik, hogy mint az 1850-es 60-as években a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során kiderült, a jobbágybirtok átlagos nagysága 8–9 katasztrális hold. Egybevágunk ezek az adatok a jó gazda hírében álló liberális Teleki Domokos gróf számításaival, miszerint egy öttagú család biztos létalapját 5 hold szántó, 3 hold kaszáló, 4 igavonó marha, 1–2 fejős tehén, 2–3 növendék állat, 8–10 juh jelentheti. Becslésünk szerint, ha egy családnak ennyi jó minőségű földje, vagy 12–14 hold rossz minőségű szántója és 4–5 hold kaszálója volt, akkor 8 ezüst forint fölött kellett adót fizetnie. 1848-ban pedig 156 726 urbéres jobbágy és zsellér családnak még 2%-a sem, összesen 2837 család adózott 8 forint fölött, s így a gazdagparaszt urbéres családok száma a megyékben és a Székelyföldön szinte kevesebb volt, mint a nálánál jobbmódúbb nemeseké és arisztokratáké.

A földművelés és az állattartás viszonyában és részben a paraszti társadalom átrétegződésében, a 18. század közepétől a 19. század közepéig bekövetkezett változásokat – úgy tűnik, sok vonatkozásban – szinte modellszerűen érzékelteti a mezősegi radnóti uradalom négy falvának példája. Itt az ún. örökségeket felosztották, azaz egy gazdaságból több gazdaság vált ki, ahogy a családok száma is emelkedett. A nagycsaládok száma mégis nőtt, és az újabb és újabb földek eke alá fogásával az egy családra eső szántó kiterjedése legalább olyan arányban nőtt, ahogy az állatállomány létszáma csökkent, nyilván a kaszálók kiterjedésével együtt, legalábbis később, az 50-es, 60-as években egy gazdaságon belül a szántók egy-két holdas gyarapodása a kaszálók és rétek ugyanolyan mérvű megfogyatkozásával járt együtt, hiszen a növekvő népesség létfenntartását csak így lehetett már biztosítani. Általában az ökor szerepét a szántásban tehén vette át, de hat igás állatot alig tudott a háztartások 10%-a kiállítani, míg a 18. században a táji adottságok miatt még 6 ökörrel kellett szántani, és akkor erre a gazdáknak legalább egynegyede képes is volt. Mindez egyaránt jelzi a lassú fejlődés és az elszegényedés valóságát is. A mezőgazdasági tevékenység súlypontja ugyanis áttevődik az állattartásról a földművelésre, bár még az 50-es években is panaszkodtak a kortársak, hogy az állattartásnak nagyobb jelentősége van a paraszti gazdálkodásban, mint a földművelésnek. Ezért ha az állatállomány megoszlását tekintjük a társadalmi rétegződés egyik legfontosabb mércéjének, akkor az elszegényedés jeleit abban láthatjuk, hogy míg a 18. század közepén az állatállomány viszonylag egyenletesen oszlott meg, egy évszázad múlva felduzzadt a viszonylag kevés állattal rendelkezők száma. A társadalmi különbségek fokozódásának jeleiként pedig nagyobbak lettek a különbségek az egyes földbirtok-kategóriák között, ami a falu világán belüli feszültségek fokozódását is maga után vonhatta. S bár egy-egy falu jobbágytársadalmának tagolódásában az is szerepet játszott, hogy több földesúr fennhatósága alatt álltak, s gyakran még ugyanannak a földesúrnak is más-más szolgáltatásokkal

¹⁴ Kőváry: i. m. 214.

¹⁵ Uo. 161.

¹⁶ Horváth: i. m. 94.

tartoztak, mégis rendkívül erősek voltak a falu népét összetartó szolidaritás szálai. Ha a földesúr a közös legelőt akarta a határból kiszakítani, hogy allodiumát növelje, majd hatékonyabban kapcsolódhassék be az áruterelésbe vagy a várható úrbéri rendezés esetére minél többet mentsen át, akkor szándéka a falu kollektív ellenállásába ütközött.

A feszültségeket viszont némileg enyhítette, hogy a jobbágy az állami adóztatással szemben gyakran élvezte földesura támogatását. Akadt, aki összeköttetései révén el tudta érni, hogy évtizedeken keresztül csak az 1817-ben összeírt jobbágyság kerüljenek be az adóösszeírásba és a születéseknek, halálozásoknak nyoma se legyen püspököknek felküldött népmozgalmi kimutatásban. S ha igaza volt a kortársaknak, hogy sokhelyt az adóköteles földek felét, harmadát eltitkolták – és valóban, amíg az 1848 előtti adóösszeírások alapján 87 mérőföld²-re lehetett becsülni az úrbéres szántókat és réteket, a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során 160 mérőföldet³ találtak a volt jobbágyság és zsellérek birtokában –, akkor joggal feltételezzük, hogy az adóköteles földek eltitkolása a feudális társadalmi egyensúlyviszonyok fenntartásának egyik fontosabb tényezője volt, ami az érdekellentétekkel párhuzamosan egyfajta érdekközösséget biztosított a falu és a földesúr között – „minden jobbágy földesurában vagy udvarbírájában pártfogóját megtalálhatta”¹⁷ –, és ugyancsak megszilárdította a falusi társadalom kifelé érvényesülő és a paraszti osztályharban döntő szerepet játszó szolidaritását. Így aztán szinte szabály, hogy a földesúri föld elfoglalása és az állami adó megtagadása együtt sohasem fordult elő. Az adóeltitkolás a falu összetartásának megszilárdításában szinte szakrális jellegű szertartás lett. Az adórendszert az erkölcsstelenség iskolájának tartották, mert az általános vélekedés szerint év végén, amikor kijönnek rektifikátorok az adózó vagyoni állapotában történt változások feljegyzésére, a falu öregjei hamisan esküsznek. A keresztény morálnak ezt a fajta megsértését csak annak átértelmezése, vagy a vallási közömbösség és talán a leggyakrabban a sajátos babonarendszer ellensúlyozhatta: az, hogy miközben elhangzott az eskü – (románok számára készített esküformula szerint) gyakran az istenre, napra, sóra, szentegyházra – az esküt tevő a kucsmájába lehelt, hogy lelke ott bújjék meg, amíg vissza nem szívhatja a szertartás végét. Az adónyomás csökkentésének szándéka még akkor is összetartotta a falu társadalmát, ha az összeírás végétől a faluközösség vezetői megsarcolták a szegényebeket. A kortársak azt is észrevették, hogy ha egy-egy adócsalás-feljelentése után szabályosan vetették ki az adót, a falu népe anyagilag tönkrement, és morálisan is megroppant. A szolidaritás megrázó megnyilvánulása volt az az eset, amikor Siklódon egy feljelentőt, aki még a guberniumot is bevádolta Metternichnél, a falusiak besorozták a községházába, és utána „az emberek kezdtek betódulni, míg a tömeg testsúlya agyonnyomta”,¹⁸ anélkül, hogy bárki egy szót szólott volna, mint ahogy később sem az eset kivizsgálásánál.

A falu szolidaritása a gazdálkodási rendszerben is gyökerezett. A háromnyomásos gazdálkodási rend a fejlettebb váltógazdálkodáshoz képest földpazarlásnak tűnt, hiszen a megművelhető föld egyharmad része ugaron maradt, nem is beszélve a kétnyomásosról, amikor fele maradt megműveletlenül. S a kétnyomásos gazdálkodás továbbélésének tulajdonítható, hogy még az 50-es években is a szántók majdnem 40%-a ugaron maradt. Ugyanakkor az ugar mint legelő biztosította az állatállomány eltartását. Az a tény, hogy a néhány holdnyi gazdaságot is tudatnyi szalagnyi parcellára tagolták, hogy nagyjából mindenkinek hasonló minőségű föld jusson, ugyancsak a racionális gazdálkodás akadályának tűnt, mégis biztonságot nyújtott. Ha az egyik dűlőben a parcellák termését elverte a jég, megmaradt a többiben. Így biztosította ez a gazdálkodási forma a létfenntartás egyensúlyát, de csak addig, amíg a népesség nagysága egy bizonyos küszöböt át nem lépett, mert sem az állatállományt, sem a megművelt földterületet nem lehet egymás rovására növelni. Ez a fajta gazdálkodás a falu népét mindenkire egyformán érvényes kötelezettségek betartására kötelezte. Egyszerre erő gabonát kellett mindenkinek az egy nyomásba, dűlőbe eső parcellájába vetni és lehetőleg egyszerre betakarítani a termést, hogy az állatok ne tehessenek kárt benne, amikor ráengedik őket a tarlóra.

A gazdálkodási rend egységére az egyént a közösségbe integráló életrend épült, s aki vétett ellene, azt a faluközösség próbálta megrendszabályozni. Az egyén élvezte a közösség védelmét, de az egyéni kezdeményezésnek – a kortársak szerint a hatalmaskodástól eltekintve – nem sok helye volt

¹⁷ Szócs János erzsébetvárosi főbíró jelentése a guberniumnak a földadókataszter kiigazításáról (1863). OL, Visszaállított Erdélyi Udvari Kancellária, Általános iratok, Acclusa. 261. cs.

¹⁸ Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. I. Kolozsvár, 1939. 44.

ebben a rendszerben. A föld minőségét is csak akkor volt vagy lett volna érdemes javítani, ha erre maga a közösség minden gazdát képes lett volna kötelezni.

A stagnálásra ítélt gazdálkodási rend bővös köréből a kiutat csak az ugar művelés alá fogása nyithatta meg, de az is csak úgy, ha azzal egyidőben az állattartás gondját is meg lehet oldani; ha az állatokat istállóban tartják, és takarmánynövényekkel táplálják, s közben a rendszeresen gyűjtött trágyával a termőtalaj minőségét javítják. Az ugar kiküszöbölésére épülő váltógazdaság minden kollektív kötöttségtől mentes gazdálkodási forma volt. Bevezetése a feudális viszonyok megszüntetését feltételezte, a földesúri és a paraszti föld teljes elválasztásával kellett kezdődnie, és a „mostani közös gazdálkodás”¹⁹ gyökeres átalakulásával végződnie. „Eljött tehát ismét a vajúdas kínos korszaka”.²⁰

Az áttérés valóban súlyos gazdasági és társadalmi megrázkodtatásokkal fenyegetett. Hiszen az ugar bevetése korlátozta volna a legeltetés lehetőségeit, s ezért az állattartás és az egész földművelés válságával fenyegetett, miközben éppen az állatok adásvétele volt a kortársak szerint a parasztság legfontosabb készpénzjövdelem-forrása. Állítólag egyre súlyosabb társadalmi problémát jelentett annak a gazdatípusnak a léte és – a 40-es években egyre gyakrabban szóvá tett – számbeli gyarapodása, amelynek igen csekély földje volt, viszont annál több állatot hajtott ki a közös legelőre. Sokhelyt éppen ezek a gazdák voltak a hangadók, szinte terrorizálták az egész falut, rettegésben tartották azokat, akik a szántó nagyságának arányában szerették volna szabályozni a legelőre hajtható állatok számát, s gyakran ők voltak a falu földesúrral vagy megyével szembeni kollektív ellenállásának megszervezői is, hiszen ők veszíthették a legtöbbet minden változáson.

Kétségtelen azonban, hogy a háromnyomásos gazdálkodás keretei között is voltak a fejlődésnek bizonyos korlátozott lehetőségei. A szászok például gondosabb állattartással nagyobb igaerőt tudtak biztosítani, s mélyebben szántó ekékkel dolgoztak. A Székelyföldön is akadtak a táji adottságoknak és a föld minőségének megfelelő váltóékeket gyártó ezermesterek. Egyes hegyvidéki területeken, mint pl. Zarándban, a parasztság rászorult az ugar művelésére, ami nyilván csak addig tartott, amíg a föld ki nem merült. A határőrvéden sokhelyt a gyümölcsfa-termesztés is fellendült, részben az állandó oktatás eredményeként, részben azért, mert a fiatalok csak úgy kaptak engedélyt a házasságra, ha előbb egy pár gyümölcsfát ültettek, igaz, gyakran egymásnak adták kölcsön ezeket a fákat. A 18. század közepétől sikerült a burgonya termesztését is megkedveltetni a rendkívül egyoldalú táplálkozást biztosító kukorica rovására. A legfontosabb változás pedig a szőlőtermelés térhódítása volt, olyannyira, hogy az angol Paget szerint a lakosságnak több mint a 10%-a élt bortermelésből, s a görög-keleti népmozgalmi statisztika összeállítói például a jó szőlőterméssel magyarázták a házasságok számának növekedését 1832-ben.

A mezőgazdaság modernizálását és fejlesztését célzó igényeket és erőfeszítéseket az 1840-es években alakult gazdasági egyletek – a nemesi birtokosok Erdélyi Gazdasági Egylete és a szász Mezőgazdasági Egyesület – próbálták egyesíteni. Ekeversenyeket és állatkiállításokat rendeztek, a gyümölcsstermesztést akarták megkedveltetni, mezőgazdasági naptárokat próbáltak terjeszteni, meg-hozzá ezres példányszámban.

De az adott feltételek között először csak a nagyobb nemesi birtokokon lehetett bevezetni a modern mezőgazdaság néhány vívmányát, a szabadparaszt kisbirtokosokat pedig csak a nagyobb szász városok piacokörzetében lehetett az újszerű gazdálkodási formák bevezetése érdekében mozgósítani.

Báró Wesselényi Miklós a 20-as évek végén Zsibón, Erdély és Magyarország határán elsőként vezette be a váltógazdaságot, bevetette az ugart, és két évtized múlva elsőként hozatott cséplőgépet is. De jellemző a viszonyokra: a gép elakadt a sárban, majd nem akadt mesterember, aki felállította volna, csak egy molnár, aki először még ördögi mesterségnek nézte, és félt hozzányúlni. Wesselényi ugyan nem mondott le jobbágysági munkajáradékáról, de – az úr-paraszti viszonyt bérlői kapcsolatként értelmezve – szabályozta és egységesítette jobbágysági szolgáltatásait, s 1831-ben megpróbálta megvalósítani régi tervét: a terménytizedből alapítványt létesített éhínség megelőzése érdekében, s a számadást a templomban olvastatta fel. Később viszont már azt panaszkolta, hogy a jobbágság részéről nem talált megértésre, birtokostársaitól eltérő magatartását a gyengeség jelének tartják, s hiába jár elől például faültetésben jó példával, és oszt ki ingyen magvakat és csemetéket a falu népe között, az ellenállást nem mindig sikerült legyőznie. S közben a falusi túlnépesedés veszélye is jelentkezett: az egy telken élők száma megkétszereződött. Hiába szólította fel parasztjait, hogy máshol keressék kenyerüket, munkaalalmak hiányában utasító hangú intéseinek nem lehetett fogatja. Így Erdély modernizálódó nagybirtokán feudális úr és paraszt ellentéte egyre inkább két birtokos-kategória ellentétévé

¹⁹ Id. Bethlen János levele Wesselényi Miklóshoz. Kolozsvár, 1846. júl. 31. OL Filmtár 8367.

²⁰ [Brassai Sámuel]: Rövid pillantás földművelési rendszerünkre. Vasárnapi Újság, 1843. nov. 26. 499.sz.

vált, s a zsbóiak talán nem is érezték, hogy mennyire más feltételek között élnek itt, ahol a robthátralékot nem botütésekkel törlesztették, mint az még sokhelyt szokás volt.

Wesselényi rendkívüli emberi és politikai nagysága miatt sokan csak az ő birtokán folyó modernizálódást tartották mindenekelőtt említésre érdemesnek, s csak kisebb-nagyobb híradásaink vannak arról, hogy másutt is történtek hasonló és hatékony kísérletek. Nem messze Zsibótól, a szomszéd Jósika birtokon a váltógazdaságot már cukorgyár felállításával kapcsolták össze. Wesselényi gazdatisztje, Kelemen Benjamin pedig jó érzékkel Kolozsvár mellett vett birtokot, s az 1840-es évek elején már fel is szabadította jobbágyait, hogy kölcsönösen mentesüljenek a robot hátrányaitól. Ekkortájt már több gazdatiszt könyvben összesítette tapasztalatait, s a váltógazdaság előnyeit fejtegették, igaz, a bemutatott vállalkozót nem mindig erdélyi környezetben szerepeltették. A nagybirtokról kisugárzó modernizálódás hordozói a gazdatisztok voltak.

Az erdélyi gazdatisztok szakismereteiket részben Magyarországon, a mintagazdasággal egybekötött keszthelyi Georgiconban, részben az erdélyi nagybirtokosoknál szerezték. Wesselényinél évente több gyakornok is tanult, akik maszol jól fizetessei tudtak elhelyezkedni. A 40-es évekre már 600–700 főre duzzadt az erdélyi gazdatisztok száma, s egyre inkább csak a múlt élő emléke lett az a nemesi birtokos, aki egyik-másik életrevaló jobbágyával vezette gazdaságát.

Bár a szántók, valamint a ló és szarvasmarhaállomány egynegyede az adómentes nemesség tulajdonában volt, vagy legalábbis úgy tartották nyilván az adóösszeírások, az erdélyi nemesi birtok az áruterelésben annak mostoha feltételei miatt nem tudott olyan jelentős szerepet játszani, mint Magyarországon. A kortársak szerint az allodiális és úrbéres föld aránya fordítottja volt a magyarországinak. S míg a magyarországi arisztokrácia óriási latifundiumok tulajdonosa volt, s Európában a leggazdagabbak közé tartozott, az erdélyi grófok és bárók havasokat és erdőket mondhattak a magukénak, az esetek többségében jövedelmeik nem sokkal haladták meg a magyarországi középbirtokosokét, s jellemző, hogy a 100–500 jobbágy fölött rendelkező többségét már ők alkották. A birtokok nagy része adózható volt. Az önellátás követelményét egyeztetni próbálták az áruterelés lehetőségeivel, de a hangsúly az önellátáson volt. A kortársak állandóan panaszkodtak arra, hogy a gyors áringadozások és a piac kis és változó felvevőképesége lehetetlenné teszik a rendszeres gabona-termelést. A nagybirtokok többségének legbiztosabb jövedelme a malomvámokból és a kocsmáltatásból származott. Az áruterelés fő ága a nagy hagyományokra visszatekintő állattenyésztés volt. Ezért volt a szecs-kavágó a legelterjedtebb mezőgazdasági gép. Merinói juhok tenyésztésével a Bécs felé irányuló gyapjúkereskedelemben próbáltak bekapcsolódni, és a szász textilipar számára is termeltek finom gyapjút. Az erdélyi ménesek pedig egész Magyarországon jó hírnek örvendtek.

A birtokos nemesség elszegényedése – a feudalizmus válságának velejárója – is ekkor még inkább aggasztó perspektíva, mint valóság. Ha a városi élettel nem került szoros kapcsolatba, igényei nem voltak magasak. Öltözetére költött talán a legtöbbet, amivel nemesi voltát kifejezésre juttatta a „nemzetiségét bálványozó” nemes²¹. Pénzkiadásai csekélyek voltak, és legfeljebb akkor került nagyobb összeg a kalendárium kiadás rovataiba, ha a szalmafedeles ház ura döngölt padlójú szobájába színezüst mosdókészletet vásárolt. S még a jómódú tekintélyes kúria birtokosa is kínos pontossággal állította össze a leltárt, vigyázva, hogy a törött kakukkos óra, s repedt cserépedény egyaránt bekerüljön, miközben a kortársak állandóan szóvá tették az öltözködésre fordított kiadások nagyságát.

Az arisztokrácia is csak rendkívüli alkalmakkor költekezett, főleg ha diéta volt, és fényes estélyeket rendeztek. De az, hogy az ellenzékiek megbeszéléseken sonkát találtak, míg a konzervatívok borúsán pipáztak, annyira jellegzetes mozzanatnak tetszett, hogy a két csoportosulást legalább olyan gyakran nevezték sonkának és pipának, mint liberálisnak és konzervatívának.

A legelőkelőbb körökben az sem volt ritka eset, hogy egy kis családtag születésnapja egy köznemesi birtokos vagy egy kollégiumi tanár évi jövedelmével felérő összegbe került, de a „hajasbaba nagy ritkaság volt”, azt már „testvér testvértől örökölte²²”. Paget angol utazó, aki később maga is benősült az erdélyi arisztokráciába, nem is leplezett gúnnyal jegyezte meg, hogy az erdélyi arisztokrata hölgyek még mindig ékszereik tömkelegében látják a jól befektetett gazdagságot, és az erdélyi női díszruhák „gyöngyei és gyémántjai” a déli szigetek törzsi előkelőinek golyó- és gyöngykultuszára emlékeztetik.²³ Ugyanakkor az ország negyedik legnagyobb városától alig 20 kilométerre a grófné szabta és varrta nemcsak a család, hanem a cselédek fehérneműit is. Csak három arisztokratáról őrizte

²¹ *Hodor*: i. m. 497.

²² *Berde Mária*: Erdélyi Vormärz. Bárányos-Schleinitz Vilmosné, Toldalagi Róza emlékei. In: Ünnepi könyv. Fél százados jubileuma emlékéül kiadta a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság főtítkára, Sényi László szerkesztésében. Marosvásárhely, 1930. 127–128.

²³ *John Paget*: Ungarn und Siebengürgen. II. Leipzig, 1842. 369.

meg az emlékezet, hogy csöddel végződő adósságokat csinált, mert sokba került a bécsi tartózkodás, a kastély bővítése vagy a francia kert angollá alakítása.

A társadalmi hierarchia élén álló arisztokrácia létét csak annyiban tették egyelőre bizonytalanná a termésválságok, hogyha a parasztság körében feléledt és ellenállásra ösztönzött „a jó császár”-hit, akkor a nemesség előtt felvilant a parasztlázadás lehetősége, ami többé-kevésbé pusztulással fenyegette a fényűzést, az európaias életformát és a patriarchális idillt egyaránt.

A mezőgazdasági termelés stagnálása nyomta rá a bélyegét az urbanizációra, amit még a táji-földrajzi adottságok is fékeztek, hiszen az elsősorban bányászattól és fafeldolgozástól élő vidékek 60–70 ezernyi népessége nem tudta magát egész évre saját termésű gabonával ellátni.

A 18. század végétől a 40-es évekre (ha az 1786-os és 1850–51-es népszámlálást vesszük alapul), megkétszereződött a 2000-nál több lakost számláló települések száma, s szinte már elérte a százat (amikor Erdélynek mintegy kb. 2700–2800 települése volt.) A leggyorsabb növekedés az 1000–2000 főnyi nagyságrendű agrár vagy iparos jellegű városokkal rendelkező településeknél tapasztalható. De a mezőgazdasági termelés adott szintje nem is tehetett lehetővé gyors urbanizációt. Annak a három tucatnyi településnek, amelyet privilegizált jellege, piac szerepe és népességnagysága miatt városnak tekintünk (1786-ban lakosságuk már meghaladta a 2000 főt), az évi népességnövekedési üteme az országos átlagnak (0,45%-nak) csak a fele, a jogi népesség esetében 0,20%, a tényleges népesség esetében pedig 0,29%, igaz, hogy a népszámlálás előtt Nagyenyed, Abrudbánya, Zalatna lakosságának egyharmada-fele a polgárháború áldozata lett 1848–49-ben. A 40-es években csak kilenc városnak volt 6000 főnél nagyobb lakossága. S ezek között az egyik véglet a kétharmadában agrárlakosságú Torda, a másik pedig a fordított arányban iparos Brassó. A kilenc város közül pedig csak négynek a lakossága nőtt gyorsabban Erdély össznépeességénél. Brassóban és Segesvárott az ipari termelés és a népességnövekedés alapja, a bevándorlás és a faluról jöttek foglalkoztatása miatt magasabb a tényleges népességnövekedési üteme a jogi népességénél (Brassóban 0,54, és 0,33, Segesvárt 0,57 és 0,42). De itt is a környező falvak népességszáma gyorsabban nőtt, mint a városoké. Kolozsvár és Marosvásárhely adminisztratív, művelődési és központi piaci szerepével egyesítette a városiasodás energiáit, (népességnövekedési ütemük: 0,51 és 0,51 ill. 0,67 és 0,64.) Az iparosfalvak esetében is a növekedés az erős bevándorlásnak, ill. a környékbeliek ideiglenes foglalkoztatottságának tudható be. Így a 3–4 ezer főnyi lakosságú Nagyszebenben a tényleges népesség évi növekedési üteme (0,68, – míg a jogi népessége csak 0,15) háromszor akkora, mint Erdély harmadik legnagyobb városában, Nagyszebenben, amelyet, igaz, nem kíméltek az 1848–49-es események (és ezért lakosságszáma 1850-ben talán kevesebb volt, mint néhány évvel korábban).

Az urbanizáció lendületét a század eleje óta bontakozó városrendezés pótolta és alapozta meg. A nagyobb városokban megjelentek a gondozott sétaterek, nagyobb gondot fordítottak az utcák kövezésére, és a legnagyobb városokban már gázlámpák világítottak éjszakánként. Faházak építését is megtiltották már, de azért pipázni még nem volt szabad az utcán. A városok lassan terjeszkedtek, s ezt a kortársak annyira nem is érzékelték, hogy a nagyszebeni kalendárium 1830-ban szóról szóra közölte az 1790-es városleírást, és az évente összeállított népességösszeírásokban is néha éveken keresztül nem is jelezték új ház építését, méghozzá még Kolozsvárt sem, amelyről egy szász statisztikus már megjósolta, hogy lélekszámban „nemsokára maga mögött hagyja” majd Brassót és Nagyszebent.²⁴ Így nem tudjuk korszakolni azt az építkezési tevékenységet, aminek eredményeképpen a 18. század utolsó évtizedétől 60 év alatt 270 ezerről 400 ezerre emelkedett a házak száma. A falvak világa nyilván gyorsabban építkezett. A városi építkezés üteme viszont gyorsabb lett, mint a vidéki kastély- és kúria-építészeté. A városépítő pallérok maguk is vállalkozók lettek. Az inséges esztendők őket sem kímélték, de jellemző, hogy a nagyobb kastélyépítkezések vagy átalakítások – mint a klasszicista cserhalmi kastély parkja, a monumentálisnak szánt koronkai klasszicista kastély, vagy a bonchidai neogót szárnya – mind az építető súlyos anyagi megrázkódtatásával értek véget. Kolozsvár viszont nemcsak terjeszkedésével öltött egyre inkább „főváros” jelleget. A főtéri neogót templomtorony, a klasszicista és neoreneszánsz városháza, a romantikus neogót elemekkel gazdagodó főúri paloták jelezték, hogy az erdélyi építézet is viszonylag gyorsan megtalálta korszerű formanyelvét. Amíg barokk korszakában az osztrák példákat követte, s a Királyhágón túli területekhez több évtized megkéséssel zárkózott fel, a klasszicista stílus már körülbelül egyszerre eresztett gyökereket az egész Kárpát-medencében, a példaadó központ pedig az egyre gyorsabban fejlődő Pest lett.

²⁴J. Söllner: Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen, Hermannstadt, 1856. 398.

3. Az ipar, kereskedelem, bányászat utóvirágzása és fejlődése

A mezőgazdaság stagnálása és az urbanizáció lassú bontakozása ellenére az ipar és a kereskedelem több területén is olyan fejlődést tapasztalhatunk, amely statisztikailag is megragadható növekedést tett lehetővé. Ennek a növekedésnek és fejlődésnek a piac bővülése volt az alapja. Igaz, több vonatkozásban egyetérthetünk azzal a kortársi becsléssel, miszerint a lakosság 2/3-a teljesen önellátó volt, és egy-két kisebb-nagyobb használati cikket kívül minden szükségleti cikkét a család maga állította elő. S nemcsak a parasztság. „Erdélyben még a középrendű nemességnél is, ha csak három szobája vagy is, egyet szövőszékkel (osztováta) foglal el, azért, hogy egy két vég darabos vásznot hon készítsen, a kisebbek szürke zeke ruháikat . . .”²⁵. Doboka megye évente felküldött iparoskimutatásában pedig a házak száma olykor egyenlő volt a gyapjú, len és kender „műveléssel” foglalkozó „háznépek” számával.

A belső piac tehát elsősorban a népességnövekedésnek és a társadalmi rétegződésnek a következményeként bővíthetett. A gazdagparaszt lakberendezésével és öltözködésével próbálta rangját és helyét kifejezésre juttatni. A megyék ekkor már nem is próbálták adminisztratív eszközökkel megfékezni a paraszti „Luxust”, de a kortársak többet panaszkodtak rá, mint valaha, s a naszói határfalvak küldöttei például már említett tanácskozásuk alkalmával szívesen korlátozták volna a női fényűzést. S már régóta díszes hímzésű párnák, festett korsók és a románoknál még üvegre festett ikonok pompázó sokasága is jelképezte a gazdagságot. Egyébként a privilegizált rétegek példáját próbálták követni, amikor a városi polgárokéhoz hasonló bútor tettek, vagy a régi nemesi és a városi polgári viselet egyes elemeit vették át. A viselet, főleg a román női viselet kiáltó ellentétben pompázott a létfeltételek mostohaságával. A férfiak még bocsorban jártak, de a nők ünnepeken sokhelyt, mint Hunyad és Doboka megyében, már piros csizmában, s ha esett az eső, kézben vitték a templomig. A csizmát a piacról kellett venni éppúgy, mint a szines és fehér fonalat (ha csak nem tartozott a falu egy festőműhely bedolgozói körzetébe), amivel az inget, párnát hímezték, készen kellett venniük a szőrméket, a selymet, sokhelyt (főleg Észak-Erdélyben) a pamutvásznat, amiből az alsószoknya készült, vagy olyan ing, amire gallért lehetett varni; „nemesi ing”, vagy éppen „német ing”, ahogy Fogarasban nevezték, hogy megkülönböztessék az egyszerű szabású „jobbágy” vagy „román” ingtől. A durva posztó öltözetet – már csak az életforma mostohasága miatt is – kevesen vethették le, hogy brassói, nagyszebeni vagy netán ausztriai posztóból készült viseletet öltsenek, de ahhoz nem kellett a legvagyonosabbak közé tartozni, hogy a paraszti ipar késztermékeit megvásárolják.

Mivel a jómódú nemes és polgár ausztriai áruval látta el családját, az igényeit csak hazai áruval fedező vásárlók köre papokra, tanárookra, tanítókra, szerényebb jövedelmű nemesekre, kishivatalnokokra, polgárookra és egy-egy nagyobb rendelés nyomán rendőrökre és a katonaságra korlátozódott. De ez a kör is szűkült az olcsóbb osztrák áru versenye miatt, amit egyre kevésbé ellensúlyoztak a nagy szállítási költségek. Brassóban csak 5–6%-kal volt olcsóbb az ausztriai posztó, mint a brassói, s ez utóbbi még tartósabb is volt, legfeljebb kevésbé tetszetős. De az osztrák posztót akkor is szívesebben vették, ha árban és minőségben egyforma volt a hazaival, hiszen előkelőbbnek számított a hírneve miatt, a tartósság követelménye pedig lassan háttérbe szorult. Csak a szegényebb polgár hordta rendszeresen apjától-nagyapjától örökölt viseletét. A jobbmódú pedig, aki a német-francia divat szerint öltözködött, igyekezett a divat változásaihoz igazodni, s még egy olyan kis párezres száz városban is, mint Szászrégen, a 40-es években „tömérdek kabátot angolizáltak a szabók, s a hölgyek az Ungar legújabb divatjai szerint öltöznek”²⁶. De a mindennapi élethez nélkülözhetetlen sok árut – mint bécsi bútorutánzatot, a porcelánt helyettesíthető ködedényt, papírt, üveget – még mindig kifizetődő volt itthon előállítani, mert a szállítási költségek elég biztos védelmet nyújtottak a konkurenciával szemben.

Ha magában Erdélyben csak rendkívül korlátozott mértékben, az erdélyi ipar külső piacain, annál inkább érezte hatását a lassan bontakozó agrárkonjunktúra, az, hogy a gabonaárak emelkedése nyomán nőtt az agrárakosság vásárlóképesége. Dél-Magyarországon, sőt Horvátországban és Szlavóniában annyira jellegzetes parasztipari termékek (pl. durva posztó) keltek el, hogy az osztrák ipar versenyétől nem is kellett tartani. A debreceni cifraszűrt nagydisznódi posztóból szabták, a „debreceni takaró”-ként ismert csergét pedig a Brassó mellett falvakban állították elő.

Erdély tehát a „Kelet” és „Nyugat” közötti munkamegosztásban láncszem- és lépcsőfok-jellegének köszönhetően egyszerre élvezte helyzete előnyeit és hátrányait, s e munkamegosztásban olyan változások történtek és olyan konjunktúrák hatottak, amelyek egyelőre kedveztek az erdélyi ipar és kereskedelem fejlődésének.

²⁵ Horváth, i. m. 7.

²⁶ *Etédi Gedő János*: Tájrajzok Erdélyből. Pesti Divatlap, 1847. 22. sz.

Míg a 18. század végén is a kontinentális Nyugat-Európa és Közép-Európa sokkal inkább rá volt utalva a keleti nyeresztermékre, mint Kelet a nyugati készárukra, és az európai kereskedőnek kellett a török birodalmi viszonyokhoz igazodnia, ami a konzuli befolyás korlátozottságában jutott kifejezésre, vagy például abban, hogy ha az erdélyi császári-királyi alattvaló és a török állampolgár kereskedő találkozott és a szűk balkáni úton szekereik nem fértek el egymás mellett, akkor az erdélyinek kellett hátrálnia, és túrnie vetélytársa sértegetéseit. A napóleoni blokád után azonban változott a helyzet. A keleti nyersanyag veszített jelentőségéből. Egyre inkább a nyugati életforma és divat lett az irányadó, s a nyugati termékek – először a fonal, majd a textília behozatal – megbontották a balkáni önellátó gazdálkodás egyensúlyát, és a nagy tömegeket foglalkoztató parasztipar árutermelését korlátozták. Az agrárkivitel viszont növelte a lakosság fogyasztóképeségét, s bár a munkamegosztás ilyen irányú elmélyülése az agrárjellegű területek alárendelődését jelentette, ugyanakkor a nyugati árucserre kapcsolatok a hazai fejlődést is elősegítették, erősítették a modernizálódás igényét, és olyan fogyasztópiac jött létre, amire később hazai modern iparfejlődés is épülhetett. A török birodalom egésze számára súlyos válságot hozott ez a folyamat, annál is inkább, mert együtt járt a balkáni népek nemzeti ébredésével, és abban az ütemben, ahogy előrehaladt a török birodalom gazdasági válsága, úgy kezdték kiharcolni a nemzeti mozgalmak a teljes állami függetlenséget vagy az autonómiát.

Mindebben a Habsburg-birodalomnak csak másodrangú szerep jutott, de az ő konzuljainak befolyása is megszilárdult, ami az erdélyi kereskedő helyzetét is biztonságosabbá tette. Egy brassói kereskedő például több mint egy évtizeden keresztül ugyan, de már perelhetette a fejedelem utáni legmagasabb tisztségviselőt, mert az nem akarta visszafizetni a kölcsönt. S nemcsak az osztrák, de az erdélyi ipar és kereskedelem is elősegítette a divat és az életforma változásait, s természetesen annak haszonélvezője is volt. Míg Konstantinápolyba csak finom minőségű jagszebeni kalapot – ami egyébként Bécsben is vevőre talált – szállítottak, annál jelentősebb volt a balkáni kivitel, amelynek kb. 4/5-re a két dunai román fejedelemségbe és 1/5-re a mai Bulgária északi területei felé irányult. A kortársak becslése szerint az erdélyi kereskedelem keleti kapuja, Brassó évente kb. akkora forgalmat bonyolított le a török birodalommal (tehát a fent nevezett területekkel), mint Magyarországgal és Ausztriával. A dunai fejedelemségekben már csak azért is jobban érvényesült az agrárkonjunktúra hatása, mert gazdasági-társadalmi szervezetüket a török uralom nem változtatta úgy meg, mint pl. Bulgáriában. Az 1828-as orosz-török háború után viszonylag széles körű autonómiát kaptak, eltörölték a kereskedelmükre nehezedő török monopóliumot, és biztosították a dunai kikötők szabad forgalmát, hogy évről évre egyre több angol, francia, osztrák hajó szállíthasson gyapjút, gabonát, fagyút és más agrártermékeket ipari áruk ellenében. A román bojárság most végre úgy vethette le a keleti viseletet, a kaftánt, hogy nem kellett egy-két év múlva visszavennie, mint például az 1790-es években, amikor kivonultak az orosz és osztrák csapatok. Szükségeit nyugat-európai és osztrák-cseh-morva áruval próbálta fedezni, a francia és angol áru nagy részét is még a lipcsei vásárból hozták, egyre inkább igénybe véve a dunai szállítási lehetőségeit. Ugyanakkor azonban egy Ghica herceg a brassói román kereskedő Orghidan papírmalmából kikerült papíron levelezett, a batizi és a brassói kőedény a bojár háztartásban is pótolhatta a porcelánt, és a brassói kékposztót a katonák és a kövidények is felvehették. Amit a bojárság felső rétegeinek a „lipcsei áru” (amit feltehetően Brassóban is hamisítottak), azt jelentette a többi vásárlóképes réteg számára a „brassói áru”: posztó, pamutlenvászon, kasza, üveg, festett láda, kőedény, gyertya, üvegre festett ikon. Így aztán „minden faluban találni brassói kereskedőket és minden faluban látni a brassói ipari szorgalom termékeit”²⁷. S a brassói áru nemcsak Brassóban készült, a város körüli falvakban szőtt posztó, a székelyföldi csizma, a szászrégeni kötél is brassói áruként hagyta el Erdélyt.

A Kárpátokon túli fejlődésnek ez a szakasza kedvezett az erdélyi iparfejlődésnek, és egyelőre rációlt azokra a korabeli előrejelzésekre, melyek szerint az erdélyi fejlődés záloga a szomszéd fejletlensége – s a két érdek szembekerülését a jövőbe utalta. De a nyugati áruk versenye már éreztetni kezdte a hatását, és előrevetítette azt a perspektívát, hogy itt is bekövetkezik, ami Magyarországon és Erdélyben, hogy az erdélyi áru egyre inkább csak speciális népi igények kielégítésére korlátozódik, mert a nyugati konkurrensnek még a népi igények egy részéhez is tudnak alkalmazkodni. A csereáruvok kedvezőtlenebbé válása is fenyegetett, és talán már hatott is. Az iparcikkek árai ugyanis csökkentek, míg a mezőgazdaságiakéi nőttek. Az erdélyi iparnak tehát többet kellett termelnie és eladnia, hogy a magasabb önköltség mellett megfelelő nyereséget tudjon biztosítani. A kereskedői forgalom növekedése és a nyereség százalékos arányának csökkenése is kortársi tapasztalat volt. S valóban a 30-as, 40-es években Erdély kivitele viszonylag gyorsan nőtt, gyorsabban, mint a Habsburg-monarchia vámbelföldjének összkivitele, s gyorsabban annál is, mint a vámbelföldnek a török birodalom felé irányuló szárazföldi s dunai kivitele, miközben Erdély a birodalom külkereskedelmében az előző évtizedekhez

²⁷ A galaci osztrák konzul 1846-ra vonatkozó összefoglaló jelentése. Wien, Finanzarchiv. Akten des Präsidialbureaus des Allgemeinen Hofkammerarchiv. 1847: 2771.

képezt veszített jelentőségéből. Az erdélyi keleti forgalom növekedése tehát nemcsak a Kárpátokon túli piac felvevőképességét jelzi, hanem – mint említettük – azt is, hogy az erdélyi céhes iparnak rendkívüli erőfeszítéseket kellett tennie, mondhatnánk túlerőltette magát, hogy bírja a versenyt, hogy aztán az 1850-es években a válság még súlyosabb legyen.

Míg a mezőgazdaságban inkább a régi válsága hatott, mintsem az új születése, az iparban kiteljesedtek a 18. században jelentkező tendenciák, s az ipar szerkezeti összetétele sem változhatott. A Bécsbe felküldött statisztikák szerint 1830-tól 1847-ig az iparúzők létszáma 40 ezerről 64 ezerre emelkedett, azaz háromszor olyan gyorsan nőtt volna, mint a lakosság, ami nem valószínű, hiszen ebben a papírforma szerinti növekedésben legalább olyan szerepe volt az adatfelvételnek, mint a valóságos tendenciának. Ha ezeket az iparosokat családfőnek tekintjük, úgy tűnhet, mintha a lakosság-nak immár több mint 10%-a iparúzőből élne. De óvatosságra int, hogy statisztikájukba a kézművesek közé, méghozzá kb. egyharmad arányban, halászsokat, fuvarosokat, muzsikusokat, pálinkafőzőket és lókereskedőket egyaránt felvettek, ami annyiban jogosult, hogy nem, pontosabban nemcsak földművelésből éltek. Ha viszont ebből a szempontból – hogy elsősorban földművelés-e vagy nem, biztosította a megélhetést – vizsgáljuk a lakosság megoszlását, akkor ez a 10%-os arány még emelhető, azért mert kimaradt a 8–9 ezer családból álló bányásztársadalom a falusi iparosok jelentős része, emellett egyes vidékek, falvak iparosai egészükben és a manufaktúrák (papírmalmok, üvegcsűrők, kőedénygyárak) kb. ezernyi munkása. De közönyt e statisztikák egyik jellemzője az 1840-es években mintha a 18. századból szólna, amikor azt hangsúlyozza, hogy „az iparos nálunk félig paraszt és saját kereskedője, a falusi pedig egyben iparos is.”²⁸ s ugyanakkor „Kolozsvár, Torda, Enyed és több más magyar városok mesteremberei nagyrészt híres szőlőművesek”²⁹ A falusi iparúzés térhódítása annak köszönhetően is haladt előre, hogy a városi iparosok – fazekasok, csizmadiák, asztalosok – falura húzódtak, mert ott kedvezőbb létfeltételeket tudtak maguknak biztosítani. Másrészt a nagy hagyományokra visszatekinthető iparágakban a céhesipar valóságos utóvirágzásának lehetünk tanúi. S az ipari fejlődést, láttuk, a népességnövekedési adatok is tükrözik. A három legnagyobb erdélyi városban, Brassóban, Kolozsvárt és Nagyszebenben a céhesmesterek száma a 40-es évek második felében kb. 1220, 730 és 790. S míg a két száz városban 40 fölött volt a céhek száma, Kolozsvárt csak 26, s Erdély „fővárosának”, Kolozsvárnak nem volt számottevő posztóipara, de egyébként céhei többségében több mester dolgozott, mint Nagyszebenben, s a mesterek több mint negyede csizmadiák voltak, akik nyilván a nemesi jellegű igényeket elégítették ki. Brassóban a század elejétől a 30-as évekig gyorsabb ütemben nőtt az iparosok száma, mint a lakosságé, a 30-as, 40-es években már stagnált, viszont nőtt a segédek létszáma, s míg a század elején egy segédre 2–3 mester jutott, a 40-es években már csak egy, és kortárs becslés szerint a város 140 önálló iparosa 8000 embert foglalkoztatott. A magyar országhárók némi irigységgel és még inkább saját társadalmukat ostorozó kritikai éllel, s az ebből fakadó túlzással tették szavá, hogy a száz iparosok közül „némelyek csak házigéppel, 10–20 segéddel tudnak évenként annyi pénzt keresni, mint magyar földesúrnak földművelő tisztartója 50–100 zsellérral”.³⁰ S az ilyen iparosnál, legyen az suszter vagy szappanfőző „több az ezüst, mint” a 15–20 jobbágyos nemesnél „a cin és a réz”.³¹

A textiliparban először az 1820-as évek általános európai gazdasági pangásának szorításában kezdtek szerszámfelszerelésüket korszerűsíteni. A céhek gyapotfonógépeket szereztek be, de az ipar fonaléhsége akkora volt, hogy a 40-es évek közepéig a vidéki fonást még nem korlátozta az sem, hogy a bécsi fonalat is mind nagyobb mennyiségben hozták be. A fonaléltottság az ipari termelésre olyan jó hatással volt, hogy amikor az elsősorban Székelyföld és részben Magyarország számára dolgozó Segesvárt a lenvászonkészítő céh mesterei bevezették a gyorsvetélőt, a 40-es évekre a mesterek és a szövőszekek száma a kortársak szerint megkétszereződött, 1 mesterre majdnem 3 szövőszekek jutott. (A város mintegy 700 önálló iparosa közül 140-en tartoztak ebbe a céhbe.) S a konjunktúra vonzásában a 40-es években Brassó mellett egy görög kereskedő állított fel saját maga által készített gépekkel fonodát, Nagyszeben mellett a céh számára alapítottak „fonógyárat”. A textilipari és timár céhek egyszerre voltak tehát még komplex szervezetek, amelyek mint testület próbálták megoldani a nyersanyagellátást, és olykor az értékesítés gondjait, és ugyanakkor korszerű eszközökkel dolgozó kisüzemek együttesei, s a mesterek közül jó néhányan alapítanak majd gyáratok már a szó modern

²⁸ *Johann Hintz*: Stand der Privatindustrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, II. 450.

²⁹ *Kemény Dénes*: Adórendszer. Bp. 1848. 36.

³⁰ *Téglási Ercsei József*: Utazások Torda Vármegyében. In: Az utazás divatja. (Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos). Bukarest, 1973. 31.

³¹ *Brassai Sámuel*: Népnvelés és még valami. Vasárnapi Újság, 1847. 697. sz.

értelmében véve, és bekerültek a „magyar ipar úttörői” közé.³² 1821–1839 között csak 4 találmányt szabadalmaztattak Erdélyben, és így a birodalom harmadik legnagyobb tartománya az utolsó előtti helyet foglalta el a koronatarományok szabadalmairól készített ranglistán, amelyen pl. Alsó-Ausztria 1624-gyel, Csehország 200-zal, Magyarország 87-tel szerepelt.

A szász céhmesterek – miközben maguk is gyakran kisebb-nagyobb újításokkal korszerűsítették gépeiket – nemcsak fejlettebb technikát importáltak, hanem a fejlett munkaerőt is. A német segéd legalább olyan közmondásos figurája lett az erdélyi életnek, mint a kopott öltözetű nemes. A migrációnak az a hulláma hozta ide őket, ami a fejlettebb területről a fejletlenebb felé indítja a szakképzett munkaerőt. Viszont itt nem tudott függetlenné válni a céhkötöttségek miatt, hiszen a céhmester éppen a céhszabályokkal élve próbálta magának az olcsó szakmunkaerőt biztosítani.

Erdély nemcsak a Kelet és Nyugat közötti munkamegosztásban, hanem a migrációban is önálló láncszem volt. A városi ipar telítettsége miatt nemcsak a vidékre húzódtak a városi iparosok, hanem lassan – főleg a segédek, akik nem tudták mesterjogot szerezni – megindultak a dunai fejedelemségek felé, ahol valóságos magyar kolóniák jöttek létre. A gubernium pedig felfigyelt e jelenségre, de hiába rendelte el újra és újra, hogy a céhek ne korlátozzák a mesterré válás lehetőségeit.

Minden aggasztó körülmény ellenére a kortársak optimizmussal néztek a jövőbe. Bíztek abban, hogy bírn fogják a versenyt, s a céhes kisüzemek társulása útján a korabeli ipari kapitalizmus okozta pauperizációt is elkerülhetik. A szász sajtó többnyire meglepedéssel számolt be a nagyszabedű iparműkiállításokról. Amikor pedig Brassóban hírt vettek, hogy Poroszországban kereskedelmi társulat alakult, a dunai fejedelemségi piac megszerzésére, a brassói sajtó valóságos „Industriekrieg”-et hirdetett, és győzelemként könyvelte el a porosz vállalkozás sikertelenségét.

A 40-es években joggal örvendezett a kolozsvári sajtó, hogy a „stagnatio után hazánk ipara mozgásba lendült”³³, de legalább ennyire jogos volt az elmaradottságot szóvá tevő sok panasz is, hiszen a szó modern értelmében vett gyár felállításával itt sem próbálkozhattak. A legfontosabb energiaforrás még mindig a vízi energia volt, és ezért a manufaktúrák télen már nem is működtek. A korabeli statisztikák alapján aligha lehet rekonstruálni a több munkáskezet foglalkoztató vállalkozások számát. Az évente összeállított iparstatisztikákba néha gyáranként kerültek be a fonógépek, akadt megye, amelyik a kallómalmokat írta be a posztógyár rovatba, és sem Kolozsvárt, sem Bécsben nem javították ki, hanem a korabeli statisztikai évkönyvekben közölték az adatokat, úgy, ahogy megkapták, s innen gyakran a szakirodalomba is átkerültek, mint egy soha nem volt gyáralapítási hullám vélt bizonyítékai, miközben az országos hírű takácsfalú vagy inkább városka, Nagydisznód iparosai ki-maradtak a kimutatásokból.

A céhen kívüli iparágak fejlődése is a 18. században megkezdett úton haladt. A posztomanufaktúrák sorsa, az, hogy vagy romba dőltek, vagy pálinkafőzővé alakították őket, mint Molnár Piuriu személyprofesszor kódú „angol mintára” felállított gyapjúszövőgyárát, intő példaként hatott. A selyemtermelést viszont újrazedték, s a 40-es évek közepén sikerült is Kolozsvárt arisztokraták és kereskedők közös vállalkozásaként selyemfonót felállítani, hogy bécsi piacra is termeljenek, de a nyersanyagellátás gondjait most sem tudták megoldani, s a vállalkozás megbukott. Sikert a mezőgazdaságra, ill. a földesúri gazdaságra alapozott iparágakban értek el. A vezetést viszont a külföldi, vagy gyakrabban a birodalom fejlettebb régióiból jött szakemberekre bízták, s így próbálták biztosítani a szakmunkaerőt is, minek következtében volt olyan üvegcsűr, amely mellett új település jött létre. Részvénytársasági alapon cukorgyárakat állítottak fel. Korszerűsítették a papírmalmokat és az üvegcsűröket, számuk elérte a 18-at, ill. a 7-et, úgyhogy soha ennyi nem működött tartósan Erdélyben.

Az ipar teljesítőképességének, a piac felvevőképességének és az árubeszerzés és elhelyezés adottságainak és technikájának függvényében alakult a kereskedőtársadalom sorsa, annál is inkább, mert egy-egy kereskedőcsoport útvonalakra és áruajtákra specializálódott anélkül, hogy ezt a kereskedő működésének mindennapi gyakorlatában észrevette volna. Az örmények elsősorban marhakereskedelemmel és bőrkikészítéssel foglalkoztak, pontosabban a szattyánbőr-kikészítés titkának smeretében iparosokat foglalkoztattak, miközben sértésnek vették, ha őket iparosnak és nem keresedőnek tekintették. Még a 40-es években is hajtottak be Moldvából marhát, hogy majd a magyarországi pusztákon felhízalják őket, és Bécs felé küldjék tovább, miközben Erdély és az osztrák örökös artományok kereskedelmében vezető szerepre tettek szert. Városaik hanyatlottak, Erzsébetváros épessége csökkent, Szamosújvárá stagnált, mert az örmények szétrajzottak egész Erdélyben, egy észük a magyar városokban telepedett le, s nemcsak nemességet igyekezett szerezni, hanem a magyar arisztokráciával is társult olyan közös vállalkozásokban, mint „cukorgyár”, „bőrgyár”, másik részük a esti vásárról hozott portékáival szatócsként járta az országot, mint a „sokadalmak lelke”. A két nagy

³² Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői. Bp. 1887.

³³ Erdélyi Híradó, 1842. II. 84. sz.

szász város 20–30 fős „szász” kereskedőtársaságaiban is az örmények az Észak-Magyarországról jött kereskedőkkel együtt túlsúlyba kerültek a tősgyökeres szászokkal szemben, akik a 18. század óta még a városi kereskedésben is másodrangú szerepet játszottak. De ezek a „szász” városi kereskedők a keleti kereskedelemben csak a vasárúk forgalmában tudtak némi fölényre szert tenni.

A görög kereskedők sorsa szoros összefüggésben alakult a gyapotéval. Miután Macedónia legfontosabb terméke a gyapot volt, aligha véletlen, hogy a brassói és nagyszombeni görög kompánia tagja csak macedóniai eredetű lehetett. A macedón gyapot a napóleoni blokád után veszített jelentőségéből, Európa már nem volt többé ráutalva, s a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban a dinamikus fejlődésnek induló pamutipar is egyiptomi és amerikai gyapottal dolgozott. Mindez még kedvezett az erdélyi iparnak, bár valójában csak egy utolsó lélegeztetési nyitást engedett neki. Erdély keleti gyapotbehozatala és feltehetően-fogyasztása is a 18. század végétől a 19. század 30-as éveiki megháromszorozódott, egyezer métermázsáról háromezzerre ment fel, hogy aztán ezen az elért szinten stagnáljon. Így az erdélyi gyapotbehozatal viszonylagos jelentősége is csökkent, s míg a 18. század végén összbirodalmi viszonylatban 8–10% volt, az 18 40-es években a 2%-ot sem érte el.

A levantei kereskedelem Erdélyen keresztül vezető mellékútja a blokád után elvesztette viszonylagos jelentőségét, és az 1820-as években egy olyan kereskedő, mint C. Hagi Pop Nagyszombenből Bécsbe tette át székhelyét, hogy fia mint a bécsi Nemzeti Bank igazgatója 1846–47-ben már ott tervezgesse egy nagy bukaresti székhellyel működő osztrák levantei kereskedő társaság létrehozását, és közben azt fejtegesse a birodalom vezető körei előtt, hogy „a mi Indiánkat és Kínánkat” ott kell keresni a dunai fejedelemségekben.³⁴

Erdélyben, miként a gyapotbehozatal, a Habsburg-birodalmi alattvaló görög kereskedők létszáma is stagnálni kezdett, 20–40 fő között. A török alattvalók lassan eltűntek, hiszen a keleti kereskedéshez már görögül sem kellett tudni, s a görög szabadságharc után a görögök kiszorultak a török birodalom gazdasági életének kulcspozícióiból. S míg az 1820-as években a brassói románok még arra panaszkodtak, hogy a török alattvaló görög kereskedők szatócs szintre süllyesztik őket, a 40-es években már joggal hangoztatták, hogy övék a kereskedelemben a vezető szerep. A dunai román fejedelemségek gazdasági fejlődése a brassói románoknak kedvezett. A 40-es években Brassó belvárosában már több mint kétszer annyi román (mintegy 300 fő) élt, mint görög, 100 fölött volt a polgárjogot szerzett román kereskedők száma, négyszer annyi, mint görög, bár a 40-es évek elején csak kétszer annyi román, mint görög vett részt a fejedelemségekkel való kereskedésben.

A kereskedelmi tőke az iparba csak úgy tudott behatolni, hogy a görög és román kereskedők bányákat, malmokat béreltek, s mint láttuk, az örmények arisztokratákkal részvénytársaságokba társultak, vagy parasztiparosokat foglalkoztattak. A céhes iparosokkal szemben nem a jövő előharcosai voltak, hanem csak más játékszabályok alapján működő vállalkozási formákat képviseltek, a céh elővásárlási jogát pedig – a modern iparszabadság eszményét hangoztatva – azért támadták olyan hevesen, mert a parasztipar termékeihez a városi vásárokon nehezebben jutottak hozzá, ha a céh is a falvak népéhez hasonló árucikkeket termelt, mint például a durva posztót.

A céhesipar utóvirágzásához hasonló élelenség jellemezte az érchegegyeségi nemesfémányászatot, amely a 40-es években a Habsburg-birodalom aranytermelésének 60%-át biztosította. Az 1820-as évektől a kincstár, látva az erek kimerülését és a központi gazdálkodás nehézségeit, a magánvállalkozások támogatását tűzte ki célként, s így aranytermelésük a 40-es években az erdélyi összetermelés 70%-át tette ki. A kincstár amellett, hogy ellenőrző szerepet játszott, lebonyolította az ércebeváltást, és kohókat tartott fenn, hogy saját jövedelmével együtt biztosítsa a termelés folyamatosságát. A vállalkozók közt egyaránt találunk erdélyi birodalmi arisztokratákat, városi nemes-polgárt, kincstári tisztviselőt és jómódú kincstári jobbágyot, annak jeleként, hogy a polgári vállalkozói tevékenységben a legkülönbözőbb rétegek egyesültek. Persze, az Érchegegyes társadalma továbbra is német-francia öltözetű urak és darócba öltözött parasztként két egymás mellett élő külön világa maradt, a jómódú parasztpolgárok pedig a kettő határán éltek. A paraszti és a nemesi életforma külsőségeit egyesítették valahogy úgy, ahogy idézett francia utazónk az egyik leggazdagabb verespataki bányász házatáját leírta: a földszinti szobában mi sem árulkodott a jólétről, de az emeleti szoba valóságos kincstár volt, a falon Leonardo metszete az Utolsó vacsoráról és mellette „egy komikus Szent Péter ikon”³⁵, s a ház ura gazdagságának fitogtatásával alázta meg azt, aki őt paraszti öltözet miatt szegénynek nézte, például egy magasabb rangú kincstári tisztviselőtől tízszeres áron vásárolta meg a lovát.

A lelőhelyek kimerülése miatt a rablógazdálkodásnak is nevezett hagyományos gazdálkodást lassan kezdte felváltani az erek rendszeres feltárása. A kisparaszt bányászok többsége viszont a véletlenszerű felfedezések vonzásában élhetett. S a bányászszerencse forgandósága miatt a bányavidék

³⁴Wien, Finanzarchiv. Uo. 1846: 1596

³⁵de Gerando, i. m. I. 294.

parasztársadalmán belül sokkal élesebbek voltak a különbségek. Akire rámosolygott a szerencse, a sikertelenül gazdálkodókat bérmunkásaivá tette, s földjeit is velük műveltette. A meggazdagodás még ilyen rendkívüli lehetőségei miatt az erdélyi román parasztság vásárok által összefogott világában az érchegységek örvendtek a legnagyobb tekintélynek.

De a jólét és a nyomorból kiutat kereső szerencsét próbálók világára a válság sötét árnyéka borult. Minél több érc került ki a bányákból, annál több fára volt szükség. És a termelés növekedésével egyszerre egyre vészjóslóbban fogyni kezdett a fa: a kohók működtetése mellett a bányamunka legfőbb kelléke és egyben a paraszti nyersanyaga. S a szegényebbek, kiknek nem jutott föld, és életüket a szerencse reményében tengették, betegségek-től és inségtől sanyargatott pauper tömeggé kezdtek duzzadni, és egy-egy válság alkalmával, amikor a rossz termés miatt felszöktek a gabonaárak, a gazdagabbakat is kényszerítették, hogy együtt álljanak ellen a kincstárnak, és a magyar „nemzeti fejedelmektől” kapott privilégiumaikra hivatkozva, valamennyien tagadják meg a kincstár robotköveteléseinek teljesítését, és követeljük az erdők szabad használatát mindaddig, amíg a katonaság brutálisan nem csinált rendet.

Összegezve: válság és fejlődés eddig is alakította Erdély népeinek sorsát, de most minőségében új történeti korszakot értelt. A polgári átalakulás követelménye és lehetősége azonban nem annyira úgy vetődött fel, hogy az erdélyi viszonyok érettek-e vagy sem a polgári átalakulásra, hanem sokkal inkább úgy; ha Európának ebben a régiójában, ahova Erdély is tartozott, a polgári reform, vagy a polgári forradalom megszünteti a feudális rendszert, akkor Erdélynek is a polgári fejlődés útjára kell lépnie. Történeti fejlődési sajátosságai messzemenően meghatározták a jövő polgári társadalmának a jellegét, de társadalmi-politikai harc kérdése volt, hogy miként alakulnak a társadalmi rétegződés belső arányai, hogy a különböző társadalmi csoportok, rétegek és osztályok milyen esélyekkel indulhatnak a polgári fejlődés útján, és mennyire érezhetik magukat saját sorsuk alakítójának.